

**Presència femenina en la industrialització
espanyola**

Treball de final de Grau

Autor: Juli Moreno Peré

Tutor: Enric Saguer Hom

Estudi: Història

Data d'entrega: maig de 2019

Resum

Aquest treball s'emmarca en les recents aportacions que ha realitzat la historiografia feminista, des d'una perspectiva de gènere, sobre el paper de la dona en la industrialització a Espanya. Es presentaran els principals sectors on s'ha detectat la seva presència, destacant les característiques i condicions del seu treball, i de com el canvi tecnològic al llarg del segle XIX va afectar les seves funcions a la fàbrica. A més, s'explicaran de forma breu els estudis que s'han realitzat a partir de fonts secundàries, amb l'objectiu de construir una taxa d'activitat femenina en clau local. Finalment, es realitzarà un recorregut pel procés legislador de la primera llei sobre el treball de la dona, a més d'abordar el tema de la seva contribució econòmica a la família obrera.

Paraules clau: Treball femení, dona, industrialització, família obrera, estat de la qüestió, Espanya.

Imatge en portada: *La Industria*, de Francisco de Goya y Lucientes, 1804-1806:

Dos jóvenes hilan en grandes ruecas y otras, al fondo, sugieren el número de las que trabajan en este amplio espacio iluminado por grandes ventanales, que metafóricamente sugieren la luz del progreso¹.

¹ Descripció textual de l'obra per <https://www.museodelprado.es>

Índex

1. Introducció	1
2. Característiques principals de la revolució industrial a Espanya	4
3. La dona i el treball industrial a Espanya	8
3.1 El projecte per la construcció d'una taxa d'activitat femenina	8
3.2 El sector tèxtil	13
3.3 La indústria del suro	19
3.4 Les cigarreres	24
3.5 La conserva d'aliments	31
4. La primera legislació sobre el treball femení	35
5. La contribució femenina a l'economia familiar	40
6. Conclusions	45
7. Bibliografia	49

1. Introducció

La transició de l'antic règim al capitalisme és un dels períodes que més impacte ha causat entre la societat contemporània, una etapa de creixement demogràfic i d'aparició de nous mecanismes econòmics que trasbalsaran les comunitats pageses i artesanals, a causa d'una revolució industrial que s'inaugurarà primer a Anglaterra i s'expandirà després per Occident al llarg del segle XIX.

El sorgiment de les primeres fàbriques i de la figura de l'obrer, del treball a canvi d'un salari, permetrà als individus incorporar-se al mercat laboral i a conformar progressivament la seva identitat en una classe social nova, enfront de la burgesia liberal que controlava els espais productius. Sobre aquest procés, la hipòtesi més sostinguda és que el treball que abans portaven a terme tant homes com dones en el si de les famílies agrícoles, i també de les artesanals, es va transformar comportant un abandonament de les tasques femenines al camp, al taller...etc que a partir de llavors es dedicarien exclusivament al manteniment domèstic i a les funcions reproductives; al contrari, doncs, del treball masculí, que ocuparia la major part de les plantilles en els establiments industrials, a canvi d'una retribució que li permetria mantenir el conjunt del grup familiar (Pérez-Fuentes, 2003, 237).

Dita hipòtesi ha estat contrarestada per múltiples treballs i anàlisis que han posat en dubte la veritable instauració des del primer moment de la industrialització d'un model basat en l'home guanyador del pa ("male-breadwinner"), i la dona com a mestressa de casa. En aquest sentit, Jane Humphries (1995, 2006) i Sara Horrell (1995) han detectat uns nivells de consum de les classes populars durant la industrialització insostenibles si a les famílies només es disposava del salari masculí. Les autores han plantejat un context on el treball de la dona s'hauria convertit en un recurs constant i necessari per a la supervivència de la família, un fenomen que s'hauria donat de forma generalitzada en els àmbits territorials on existia una indústria demandant d'aquesta mà d'obra femenina. Gràcies a aquestes circumstàncies, la dona hauria deixat d'ocupar exclusivament la vida domèstica i participaria en tota mena de pràctiques públiques, que modificaran la percepció general sobre els seus rols tradicionals. Gràcies al sorgiment d'aquesta nova hipòtesi, part de la historiografia dels últims anys ha posat l'atenció en rastrejar dita presència femenina en diversos sectors on abans es creia inexistent.

Si ens situem en el cas espanyol, el desenvolupament de les pràctiques laborals per part de les dones presenta unes característiques pròpies: a causa de l'endarreriment del procés industrialitzador a la majoria de les regions del país, i que tan sols es va consolidar a Catalunya gràcies a la indústria tèxtil i en el sector siderúrgic al País Basc des de mitjans del segle XIX, l'activitat femenina només es podrà fer visible en els àmbits urbans més moderns, mentre que a la resta de comunitats preservarà la condició domèstica tradicional fomentada tant per l'església catòlica com per l'elit conservadora. A causa d'aquesta poca rellevància en l'esfera pública general, el treball de les dones serà entès per la majoria de la població com a immoral i perillós per l'estabilitat social, una idea que compartiran els mateixos obrers concebut l'obra com a competidora directa a l'accés als llocs de treball remunerats (Díaz Sánchez, 2004, 374). A més a més, la citada irrellevància i oposició de la seva activitat per part d'institucions i societat, farà del treball de la dona un fet invisible per part de l'Estat, que no es preocuparà per la seva condició fins a finals del segle XIX, i tampoc se la tindrà en compte a l'hora de realitzar els padrons i censos nacionals; un obstacle més doncs, per la nova historiografia que s'ha interessat a constatar el volum de la participació de la dona en els diferents àmbits laborals, obligada a recórrer a fonts secundàries que no ocultin aquestes dades.

En efecte, el meu treball s'emmarcarà en aquesta recent historiografia feminista que ha pretès entendre la història apartant-se de la idea de l'home com a figura central del progrés, i que abraça la concepció de gènere que va formular Joan Scott (1990), per la qual la categoria sexual hauria estat un factor històric condicionador de totes les relacions econòmiques, socials, polítiques, ideològiques i culturals que s'han donat al llarg de l'evolució humana, provocant el sotmetiment de la dona a un poder eminentment masculí.

En aquest sentit, els estudis des d'una perspectiva de gènere han situat per l'etapa que preocupa aquí, la industrialització espanyola, un clar desequilibri de forces a favor de la figura masculina:

Así, la lógica del discurso de género durante el siglo XIX y parte del XX ha sido sostenida sobre el pensamiento biosocial de una diferencia sexual natural que

justificaba la predominancia masculina. Según esta jerarquía de género, el hombre era considerado como ser superior y como norma, en tanto que la mujer era evocada como ser dependiente y subalterno, definido en función del hombre (Nash, 2006, 42).

Dit discurs de gènere marcarà l'accés de la mà d'obra femenina al mercat de treball i les seves retribucions salarials menors, argumentant el seu caràcter dependent i domèstic, enfront d'un obrer masculí fort i disciplinat, que s'ocupa de les tasques públiques de forma natural:

Por oposición a los componentes de autoridad masculina, basados en la razón y su asignación ciudadana en el ámbito público, la representación cultural de la feminidad se ha basado en la dependencia, en el modelo de madre y cónyuge, devota y silenciosa, consagrada a su familia, con la reclusión estricta en el espacio doméstico (Nash, 2006, 43).

En resum, aquest discurs de gènere provocaria unes tensions envers la dona i el seu treball, que, malgrat tot, no van impedir que participés de forma activa en el desenvolupament industrial del país. El meu objectiu és exposar aquí les principals obres de referència que s'han donat en el si d'aquest nou plantejament del paradigma de la història a través del gènere, que ha treballat per localitzar i comptabilitzar el treball femení en les diverses indústries on es va produir, per tal de donar veu i presència a les obreres que, tot i la diversitat de dificultats que afrontaven a l'integrar-se al món laboral, ho varen fer sempre que les necessitats ho demandaven.

Els capítols que formen part del treball descriuen les característiques i condicions laborals de les dones que treballaven en el sector tèxtil, surer, tabaquer i la conserva d'aliments a Espanya des de principis del segle XIX fins a les primeres dècades del XX, així com una breu introducció de les principals causes del endarreriment industrial del país. Es presentaran també les noves aportacions que ha realitzat la historiografia feminista basada en el buidatge de fonts secundàries, que pretén reconstruir la taxa d'activitat femenina a partir d'una perspectiva local i que exposa la tradicional ocultació de les obreres en els padrons de població i censos nacionals. D'altra banda, es constataran les formes tradicionals de treball i

els diversos canvis tecnològics que es varen produir en les indústries analitzades, i de com això afectà directament, per bé o per mal, a la segmentació per gènere en cada sector.

Seguidament, es valoraran les iniciatives estatals que varen esdevenir-se a finals del segle XIX per primer cop en relació a la legislació laboral de la dona a Espanya, de quins actors participaren en la conformació del discurs sobre la protecció del treball femení i en les diferents posicions ideològiques que s'hi varen manifestar. Per acabar, explicaré com els nous estudis sobre la família de classe obrera han destacat el paper rellevant de la dona per la supervivència del grup familiar, actuant no només en l'àmbit domèstic, sinó també amb una contribució econòmica que esdevindria clau durant tot el període industrial.

2. Característiques principals de la revolució industrial a Espanya

Per comprendre el rol que la dona va tenir en les diverses indústries que analitzarem més endavant, cal situar aquestes primeres fàbriques en el seu context històric de desenvolupament, tant a nivell nacional com regional. Resulta adient conèixer les principals transformacions socials, polítiques i econòmiques que es varen produir durant el segle XIX, i que varen comportar el sorgiment d'uns sectors socials particulars, definits pel seu grau d'adveniment i presència en la revolució industrial.

La referència principal a l'hora d'explicar la industrialització espanyola és Jordi Nadal (2003; 1991). El seu llibre sobre el fracàs de la revolució industrial a Espanya, va donar el marc interpretatiu per entendre l'abast de les transformacions industrials a l'Espanya del segle XIX, i els seus límits respecte l'experiència industrial d'Anglaterra a partir de 1780, que ha representat el paradigma d'economia industrial per la historiografia. Nadal ressegueix el recorregut econòmic d'Espanya plantejant perquè no hi ha indicis d'un cert desenvolupament industrial general al llarg de la primera meitat del segle XIX, i que aquest no es consolida fins a principis del segle XX; uns motius per aquest endarreriment que procuraré sintetitzar a continuació.

En primer lloc, a inicis del segle XIX a Espanya s'articularen un seguit de fenòmens que sacsejaren la base del poder institucional i canviaren l'organització social i política del país. Els conflictes amb França escenificats amb la Guerra de la Independència (1808-1814) conduïren a les primeres manifestacions de la influència liberal al govern, i a l'inici d'unes tensions contínues entre el poder absolutista i el liberal que aportaren inestabilitat i inseguretat a la població del país.

L'Antic Règim desapareixia progressivament en part amb els processos de desamortització portats a terme pels governs liberals, i la situació de la pagesia que conformava la gran majoria de la població espanyol, es veia truncada per la pèrdua dels drets de propietat sobre la terra (Nadal, 1991, 81). El camp va experimentar una fase d'expansió agrícola entre 1840 i 1868 propiciada per les noves mesures liberals, però això no va resoldre la qüestió industrial al país: mentre els antics propietaris latifundistes traslladaven el seu capital financer del món urbà al rural, atrets per l'atractiva subhasta de béns, la inversió en maquinària i en capital a les fàbriques quedava pendent.

En la mateixa línia, les aportacions de José Miguel Martínez-Carrión (2002) ens permeten conèixer millor la situació econòmica de la pagesia durant el segle XIX. Segons l'autor, un dels trets elementals de la societat d'aquesta època és el seu caràcter heterogeni, canviant segons la proximitat o tradició d'unes determinades activitats econòmiques que es produeixen en un entorn particular (Martínez-Carrión, 2002, 28-29). De fet, el divers marc jurídic existent entre els drets sobre la terra de les regions espanyoles va condicionar els nivells de vida de la població; un exemple doncs d'aquesta acusada complexitat segons la zona geogràfica i el règim jurídic territorial al qual estava sotmès el pagès.

Dit autor també cita les conseqüències de les desamortitzacions per la pagesia com ho fa Nadal; la fi dels usos comunals va condemnar a moltes famílies a l'extrema pobresa, i al recurs de l'emigració com a única via d'escapament a la seva complicada situació econòmica (Martínez-Carrión, 2002, 43). Finalment, tracta el desenvolupament dels mercats i a la suposada millora que va comportar dels nivells de vida de la població, argumentant que de la mateixa manera aquest procés hauria pogut ampliar les desigualtats socials "en el curt i llarg termini" (Martínez-Carrión, 2002, 32).

Per últim, el creixement demogràfic que es va donar a Espanya al llarg del XIX va donar lloc a la desocupació al camp (Maluquer de Motes, 1998, 58). El mal estat de l'economia pagesa, agreujada a més per la pèrdua de drets comunals, i manifestada sovint per l'emigració en la recerca de treball, condicionava la demanda interna necessària pel desenvolupament de la indústria moderna a Espanya (Nadal, 2003, 65).

Jordi Nadal també destaca el paper que va tenir la Hisenda espanyola en la tardana i lenta industrialització espanyola. Atribueix a la pèrdua de les colònies d'Ultramar un punt de partida pel sorgiment dels seus deutes interminables, i del poc finançament que l'Estat va destinar a modernitzar el país. Existia una gran dependència financera als ingressos derivats de les colònies, a més de les rendes extretes dels impostos duaners sobre el tràfic comercial que circulava entre Amèrica i Europa, passant per la península. Però amb la invasió dels francesos es van interrompre tals beneficis, i amb la fi del conflicte una Espanya esgotada econòmicament presenciava l'emancipació dels pobles americans sense poder fer res per evitar-ho.

A partir d'aquest moment la Hisenda espanyola va prendre una deriva deficitària i no va dedicar esforços a la millora d'infraestructures, sanitat o educació tant bàsiques per la consolidació de l'Estat modern (Martínez-Carrión, 2000, 77). A més, en la recerca de finançament l'Estat va quedar masses cops subjecte a les directrius del capital estranger, que es va apropiat de sectors clau pel desenvolupament industrial com per exemple la minera.

Per acabar, l'obra de Jordi Nadal s'atura a analitzar l'excepcionalitat de la indústria cotonera catalana, un tema que també ha abordat de forma específica pel que fa al seu procés de mecanització a la ciutat de Barcelona (Nadal, 1999; 2012), i que ja va ser estudiat per Pierre Vilar (1987). Situa el l'origen de l'auge del sector al segle XVIII, quan el tèxtil català s'expandeix gràcies al seu comerç amb les indïanes, mantenint durant tot el segle XIX uns nivells de producció considerables tot i la pèrdua de les colònies i el col·lapse que causa la guerra amb França (Nadal, 1991, 194). Barcelona es va convertir en la punta de llançament del tèxtil a Espanya, a més de desplaçar el seu èxit industrial a les províncies properes de Tarragona i Girona (Nadal 2003, 204). Per altra banda, la següent

indústria a la qual es fa referència en termes de productivitat i presència a Espanya és la que trobem al País Basc, principalment durant l'últim quart del segle XIX.

Nadal explica com en aquest període l'empresa siderúrgica a Vizcaya, que comptava amb unes grans reserves naturals de ferro, i la manufactura de productes derivats del metall a Guipúzcoa, constitueixen els dos exemples més rellevants de l'economia industrial a Espanya després del cas català (Nadal, 2003, 205-206).

Com bé sabem, la historiografia tradicional ha considerat el carbó i la seva conversió en vapor fonamentals per aquesta primera etapa d'industrialització en qualsevol país durant els inicis del segle XIX (Landes, 1979). Al respecte, estudis més recents han matisat la importància del motor a vapor, al·ludint a altres forces energètiques que van suposar la base per a moltes indústries que no disposaven d'un accés fàcil al mineral.

Un exemple és el que proposa la tesi clàssica de Maluquer de Motes sobre l'aprofitament de l'energia hidràulica a Catalunya, on tot i existir una dependència de la indústria tèxtil i cotonera respecte de l'energia de vapor, a mitjan segle XIX també s'expandeix el model hidràulic. Les explicacions a aquest doble sistema energètic les trobem en l'escassetat de carbó al territori català, que obligava a les fàbriques a dependre de la importació (Carreras, 1983, 43; Nadal, Maluquer de Motes, 1985, 44). Les mesures liberals van permetre la privatització i aprofitament de moltes sèquies per instal·lar-hi turbines hidràuliques, que eren una opció més barata i força rendible pels empresaris industrials, en un context geogràfic on es disposaven de nombrosos rius d'un cabal acceptable (Nadal, Maluquer, 1985, 52).

3. La dona i el treball industrial a Espanya

3.1 El projecte per la construcció d'una taxa d'activitat femenina

Com he explicat en l'apartat anterior, el procés industrialitzador va esdevenir-se en regions concretes de l'Espanya del segle XIX a causa de factors diversos, però aquest no és el tema que ocupa el meu treball: la meva finalitat és presentar les transformacions socials que van produir els canvis tecnològics i els inicis de l'economia moderna, prenent com a objecte d'estudi la dona, i en particular, la dona obrera. Però més enllà de referències a les seves tasques concretes dins l'entramat fabril, o de testimonis referents a les condicions laborals i domèstiques de les dones, es pot quantificar la seva participació efectiva en la producció i, per tant, el seu paper en el desenvolupament de la indústria? Un dels objectius més ambiciosos que s'ha marcat la recent historiografia feminista, encapçalada per les recerques de l'equip de l'*Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres* (AEIHM), és el de construir aquesta visió general de l'ocupació femenina en el sector industrial.

A partir de fonts documentals alternatives als censos de població, com són els padrons municipals, els censos obrers, la història oral i els registres empresarials, s'han elaborat diversos estudis que amplien les perspectives sobre l'índex de participació de les dones en àmbits on abans es creien inexistents.

Aquests treballs plantegen una versió contraposada a la teoria de l'economia neoclàssica, defensora d'una activitat industrial femenina marginal durant tot el XIX, condicionada de forma decisiva per l'oferta de treball que exclouria la dona del mercat laboral (Borderías, Ferrer-Alòs, 2015, 4); gràcies a noves investigacions s'ha pogut constatar l'existència d'una forta demanda laboral femenina en localitats industrials, i que aquesta responia a la disponibilitat dins les famílies obreres de dones, casades o solteres, amb una capacitat efectiva per incorporar-se al treball assalariat.

Cristina Borderías va presentar el 2011 un estudi en aquesta línia, on basant-se en padrons municipals d'una geografia concreta i censos obrers va mostrar l'índex de

participació femenina de fins a 15 municipis catalans el 1920. El percentatge és revelador:

Son los núcleos textiles de primera y segunda industrialización, tanto aquellos en los que el sector algodonero empleó mano de obra femenina desde sus inicios — Manresa, Navàs, Navarcles, Salt, Rubí, Puigreig, Olot—, como los que se feminizaron en el tránsito al siglo XX —Ripoll, Manlleu, Olesa de Montserrat, Centelles, Vilanova i la Geltrú—. Sus tasas de actividad se situaban entre el 40 y el 67%, correspondiendo la máxima al modelo de colonia industrial (Borderías, 2011, 30).

L'autora recorda que encara manca una correcció del subregistre sobre l'activitat femenina no industrial, però que en general, i principalment en el sector tèxtil on es consolida el procés industrialitzador i on es mostren les majors taxes d'ocupació:

Las tasas de actividad femenina entre las clases obreras (entre un 50% y un 82%) muestran a todas luces el importantísimo papel jugado por el trabajo femenino en los hogares obreros y su contribución a las economías familiares (Borderías, 2011, 33).

Sense renunciar als factors ideològics, culturals o institucionals que poguessin restringir l'entrada de la dona en altres sectors més qualificats, Borderías atribueix a l'estructura local dels mercats de treball l'element de més pes a l'hora d'explicar una major activitat femenina en la indústria tèxtil.

Segons la seva anàlisi la demanda de mà d'obra en el conreu vitícola, la construcció, la química, la metal·lúrgia o els transports va fomentar una especialització del treball masculí en aquests sectors, provocant conseqüentment una escassa presència d'homes en el tèxtil; així doncs, les empreses d'aquesta última producció van recórrer a una mà d'obra femenina poc qualificada, barata, i jove com a recurs intensiu per emplenar les seves fàbriques (Borderías, 41, 2011).

Cristina Borderías ha portat a terme més investigacions partint de la mateixa hipòtesi, la de l'existència d'un subregistre de l'activitat femenina industrial ocultada en els censos nacionals i també en gran part dels padrons municipals, que pot ser

corregit utilitzant fonts alternatives. Juntament amb Conchi Villar i Roser González-Bagaria (2011) van analitzar tres poblacions altament representatives de la població femenina obrera: Gironella, Manresa i Barcelona durant el primer terç del segle XX. A partir de l'anàlisi dels *Censos Obreros* realitzats per les *Juntas Locales de Reformas Sociales i els butlletins de cotització al Retiro Obrero* (INSS), van comptabilitzar la taxa d'activitat femenina i les seves característiques, ja que les fonts aporten informació sobre "nombres y apellidos de la población trabajadora en la industria i el comercio, edad, domicilio, empresa, oficio y a veces salarios" (Borderías, Villar, González-Bagaria, 2011, 66). Els resultats obtinguts mitjançant l'encreuament de les dades entre les fonts tradicionals i les alternatives, mostren un grau d'ocultació del treball femení de les primeres que varia entre el 26 i el 50 per cent respecte de les segones, un senyal inequívoc de la seva poca fiabilitat i de la necessitat del seu correjiment.

En una investigació anterior de Cristina Borderías conjuntament amb Pilar López Guallar (2001), que va prendre com a base la *Monografía estadística de la clase obrera en Barcelona en 1856* compilada per Ildefons Cerdà, ja es va alertar de l'encobriment del treball de les dones, generalment el de les casades, en els censos nacionals i obrers tant anteriors com posteriors a l'obra de l'urbanista barcelonès. Segons els càlculs de les autores, les obreres representaven com a mínim el 41% del total dels treballadors a la capital catalana el 1856 (Borderías, Guallar, 2001, 5). En tot cas, l'ús d'un document excepcional i alternatiu com és la *Monografía*, va permetre a les historiadores aproximar-se als nivells de vida, els salaris i l'economia domèstica de la classe obrera barcelonesa de mitjans del XIX (Borderías, Guallar, 2001, 7).

Una darrera publicació de Cristina Borderías, aquest cop en col·laboració amb l'investigador Llorenç Ferrer-Alòs (2015), s'ha dedicat a comprendre la composició del mercat de treball tèxtil a Catalunya entre 1900 i 1936, a més d'interpretar les estratègies familiars inherents en aquest sector. La seva base metodològica ha estat la mateixa que he descrit en el paràgraf anterior, és a dir l'encreuament de censos obrers amb padrons municipals, i les conclusions accentuen el caràcter clarament femení d'aquesta indústria: la majoria de les dones en edat activa treballaven a les fàbriques, mentre que els homes i fills de la mateixa família es

dedicaven sovint a feines al camp o altres oficis; fins i tot en casar-se, la seva taxa d'activitat oscil·lava entre el 55 i el 66% en el tèxtil, mentre que al contrari del que es pensava fins ara, la seva presència en el servei domèstic, la confecció i el comerç era en comparació molt menys important (Borderías, Ferrer-Alòs, 2015, 16-24).

En altres regions espanyoles s'ha apostat pel mateix procediment en la contrastació de fonts generals i la recerca de nous documents poc coneguts i més concrets geogràficament. D'aquesta manera, la investigació de Luisa Muñoz Abeledo, Salomé Taboada Mella i Rosa Verdugo Matés (2015) ha posat en entredit la suposada falta de participació femenina en el desenvolupament industrial a Galícia durant el segle XIX.

Les autores denuncien també la poca fiabilitat i l'ocultació del *Censo Nacional de Población*, i per a corregir-lo se serveixen en aquest cas de la contrastació de dades a partir de padrons de població de localitats concretes, escollides per la seva disponibilitat i potencialitat en taxes d'activitat femenina: A Coruña, Ourense, Nigrán, Bueu i Padrón. En aquest cas, les dades que van oferir els padrons municipals tampoc es van corregir a partir de documentació referent a la càrrega tributària de la llar, comptabilitzada per la *Derrama General impuesta por el Estado español en el periodo 1856-1858*.

L'estudi conclou amb l'existència de dos models diferencials en el treball de la dona: la de l'àmbit rural, on s'ocupava de tasques principalment agrícoles, i l'àmbit urbà, amb una alta presència en el servei domèstic, seguida pel tèxtil i el comerç (Muñoz Abeledo, Taboada Mella, Verdugo Matés, 2015, 53). Tanmateix, el tret més rellevant de l'anàlisi és la detecció i comptabilització de treball femení durant la segona meitat del XIX en àrees majoritàriament desconegudes, amb unes taxes d'activitat a A Coruña en la indústria cigarrera del 22,2%, a Ourense en el tèxtil del 17,3% i a Bueu en la indústria marítima del 63,9%.

El recent interès que ha suscitat la documentació dels padrons municipals va permetre editar el 2011 un volum amb 13 investigacions que es basen en aquesta font, recopilant les experiències econòmiques i socials esdevingudes dins la realitat urbana de diverses àrees de la península, com per exemple al País Basc, Madrid, Guadalajara, Cadis o Granada (Pareja Alonso, 2011). En ell es reivindica aquesta

font com a fonamental per poder comprendre els contextos familiars i residencials de tots els individus implicats, dotant d'una informació que es recopila en tots els municipis espanyols a partir de la segona meitat del segle XIX. Suposa doncs una eina imprescindible pel futur de les investigacions històriques, a més de versàtil al poder combinar-la amb "documentación de tipo fiscal, de propiedad urbana, notarial, empresarial, sindical o de cualquier otra procedencia" (Pareja Alonso, 2011, 10), una tasca que segons l'autora resta pendent al nostre país.

Si ens aturem en l'article d'Arantza Pareja dins aquest llibre, observem com l'autora aconsegueix presentar les característiques de la mà d'obra femenina que treballava en les fàbriques tabaqueres de principis del segle XX a Bilbao, mitjançant l'encreuament de dades que proporciona el *Padrón de Municipal de Habitantes de Bilbao en la fecha de 1900* amb premsa de l'època i registres empresarials (Pareja Alonso, 2011, 191).

Per últim, aquesta historiografia feminista implicada en la construcció d'una taxa d'activitat del treball de les dones, ha provocat paral·lelament el sorgiment de línies de recerca basades en la mateixa metodologia i dedicades a fenòmens socials que hi estan estretament relacionats, com és el cas del treball infantil.

José María Borrás Llop (2011; 2013), Luisa Muñoz Abeledo (2013) i Pilar Pérez-Fuentes i Arantza Pareja Alonso (2013) han abordat el tema partint de la hipòtesi que el treball infantil també esdevé clau en la formació dels mercats de treball, així com en el desenvolupament industrial a mitjans del segle XIX, tot i no quedar registrats en els censos nacionals. De la mateixa manera que en les investigacions anteriors, aquests autors han cercat fonts alternatives, com per exemple el *Censo de Policía de Bizkaia de 1825* (Pérez-Fuentes, Pareja Alonso, 2013, 337), *la Revista de Pesca Marítima (1880-1900)*, *la Reseña Geográfica y Estadística (1888)* i *La pesca marítima en España en 1920* (Muñoz Abeledo, 2013, 120), o la documentació derivada de l'activitat escolar institucionalitzada (Borrás Llop, 2011, 76), per creuar-les després amb els padrons municipals i els censos obrers disponibles. Els resultats permeten obtenir una imatge més acurada dels sectors on es va recórrer al treball infantil, el seu grau de participació, i les condicions laborals i familiars dels infants.

Hem vist en aquest apartat com noves investigacions, portades a terme a partir de la recerca de fonts nominals i locals, principalment els censos obrers i els padrons municipals, i la seva contrastació i corregiment d'acord amb documentació alternativa, permeten formular un escenari futur on la reconstrucció de la taxa d'activitat femenina, també infantil, és possible. La problemàtica que el grup de l'*AEIHM* ha descobert en els seus estudis ha captat l'atenció de nombrosos investigadors socials, i la visió tradicional que es tenia fins fa unes poques dècades del procés industrialitzador espanyol està cada cop més posat en dubte, demostrant amb una base empírica l'existència d'una dona obrera al llarg de més d'un segle.

Dedicaré els següents capítols a rastrejar dita presència femenina en els diferents sectors del país on s'ha considerat la seva participació més important, és a dir, el tèxtil, el surer, el tabaquer i la conserva d'aliments, i explicaré, gràcies a la recent historiografia que s'ha interessat pel tema, les experiències industrials d'un col·lectiu que prengué un paper rellevant en la revolució industrial. En cadascun dels sectors analitzats presentaré la seva concentració geogràfica, l'evolució que patirà al llarg del segle XIX, els canvis tecnològics que s'hi varen donar, i el més important, la presència i l'evolució laboral de les dones que hi treballaren².

3.2 El sector tèxtil

De forma general, la historiografia clàssica (Maluquer de Motes, 1998) ha considerat la producció tèxtil com el principal motor pel desenvolupament de la primera industrialització, i de com gràcies a ella es va posar en marxa, en les regions on es va consolidar dit sector, un efecte arrossegament que propiciaria el sorgiment d'altres indústries que hi estan relacionades, com per exemple la siderúrgica. A partir dels anys 1990 apareixen un seguit d'estudis que pretenen conèixer millor les repercussions socials del treball a les primeres grans fàbriques a partir de mitjans del segle XIX, aplicant-hi a més una perspectiva de gènere. Autors com Llorenç

² Pel sector metal·lúrgic espanyol no s'han realitzat encara suficients estudis des d'una perspectiva de gènere, per tant no l'he inclòs en aquest treball. Tot i això, disposem de la tesi de Concepción Villar (2011) pel treball femení en la indústria metal·lúrgica i metal·logràfica barcelonesa, a més de les aportacions de Mercedes Arbaiza (1996; 2000; 2003) i de Pilar Pérez Fuentes (1993) sobre el paper de la dona en el desenvolupament de la indústria siderúrgica i metal·lúrgica al País Basc.

Ferrer i Alòs i Enriqueta Camps han analitzat la composició social d'aquesta indústria a l'àrea barcelonesa, senyalant el gran pes de la dona obrera en els diversos processos productius de la filatura de cotó ja des de principis del segle XIX. Albert Garcia Balanyà (2002) ha contribuït al tema a partir de la seva tesi sobre la contraposició del model d'organització laboral en les fàbriques filadores de Barcelona i Sallent, davant les de Reus i comarca, que malgrat tot van compartir una trajectòria tecnològica molt similar fins arribar al 1850. A continuació em proposo presentar una síntesi de les obres dels anteriors autors, que permeten reconstruir de forma extensa el model de la dona filadora a Catalunya durant la primera industrialització.

En primer lloc, els anteriors historiadors coincideixen en què fins 1840 la filatura del cotó i la llana estava monopolitzada per la mà d'obra femenina. Balanyà descriu els tallers de filadores de cotó com a "paradomèstics" i "parafamiliars" durant els anys d'entre segles a Barcelona (Balanyà, 2002, 249), on les dones tenien reservat l'ús de les màquines de filar anomenades "jennies" o "berguedanes". Aquesta tradició per la presència femenina en la filatura procedia ja de l'organització gremial, i es perllongaria sense patir canvis importants fins l'inici d'un procés de mecanització a partir de 1840. De fet, els homes actuaven a les fàbriques tèxtils durant aquesta primera etapa com a mers supervisors o organitzadors del treball femení, i sovint procedien del mateix entorn familiar dels titulars de l'empresa (Balanyà, 2002, 263). D'altra banda, el tissatge era un procés reservat exclusivament al treball masculí tant a la capital catalana com a la majoria de ciutats protoindustrials i industrials, com per exemple a Reus (Balanyà, 2002, 470). Aquesta situació general és també compartida per altres estudis sobre la segmentació laboral a partir del gènere com és el de Carles Enrech, que subratlla:

Desde los inicios de la industrialización el trabajo textil en Cataluña fue una actividad con una alta participación femenina" (...) "entre 1854-1881 los hombres trabajaran en los telares manuales casi en exclusiva, a la vez que intentarán excluir a las mujeres de la hilatura (un oficio femenino en la era gremial) y permitirán su trabajo en el tisaje mecánico (Enrech, 2007, 127).

Una hipòtesi, la de l'intent d'exclusió sindical per part dels homes sobre la filatura femenina, que abordaré més endavant.

En la mateixa línia, Enriqueta Camps s'ha centrat en el predomini de la indústria tèxtil a la ciutat de Sabadell, que es converteix durant el segle XIX en un dels motors imprescindibles de l'economia moderna a Catalunya. D'acord amb el seu llibre "La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX" (1995), la capital del Vallès Occidental presenta les majors taxes de creixement demogràfic des de finals del XVIII fins mitjans del XIX, que relaciona amb el consegüent desenvolupament industrial de la ciutat. Aquest fet propiciaria la inserció massiva de les famílies a les fàbriques tèxtils, sobretot de les dones, com bé apunten les dades que aporta en el seu anàlisi:

A mediados del ochocientos, la ciudad de Sabadell era eminentemente industrial y en 1849-50, posteriormente a un proceso sostenido de crecimiento, sólo interrumpido por las guerras napoleónicas, los sectores algodonero y lanero ocupaban en 50,1% de la población activa adulta masculina y el 69,8% de la femenina (Camps, 1995, 150; Camps, 2004, 86).

L'autora ha remarcat aquesta ocupació femenina en el tèxtil català en altres articles, i atribueix el fenomen a unes circumstàncies favorables d'integració de la dona al mercat laboral a mitjans del segle XIX:

Les oportunitats de treball assalariat a les filatures de molins i vapor i en tot el conjunt d'ocupacions auxiliars són simultànies a llur integració a les feines del tissatge manual del cotó i de la llana (Camps, 1992, 41).

Ara bé, tot i que la fase productiva del tissatge abans de 1840 —tant del cotó com de la llana— estava dominada per la mà d'obra masculina, la maquinització d'aquest procés va comportar una major demanda de treball assalariat per les fases preparatòries (cardar, pentinar, debanar i ordir la matèria prima) (Nadal, 2012, 98). Així ho mostra Enriqueta Camps, que identifica el canvi tecnològic amb l'adopció a les fàbriques barceloneses de les modernes màquines "mule-jennies", amb la integració laboral de la dona en un sector on abans no hi tenia gaire presència:

La integración de las mujeres en la confección de tejido lanero, muy probablemente en las tareas auxiliares del equipo doméstico, nos viene a indicar,

en parte, las consecuencias del cambio tecnológico en la hilatura sobre la demanda de trabajo en los talleres de los tejedores. El aumento de la productividad del trabajo derivado de la adopción de *mule-jennies* multiplicó las necesidades de trabajo en la tejeduría manual, invirtiéndose las necesidades técnicas de trabajo entre ambas fases productivas respecto del período protoindustrial (Camps, 1995, 162).

Així doncs, tot i que com destaca Albert Garcia Balanyà, la irrupció de la nova maquinaria a partir de 1840 modificaria el rol dels homes de la mera supervisió al control efectiu i gestió de les “mule-jennies”, suposaria una entrada massiva de mà d’obra masculina a les fàbriques i tallers tèxtils, i substituiria en gran part la funció fabril de la dona (Balanyà, 2002, 269): malgrat tot, això no comportaria una eliminació total de la participació femenina en el procés productiu tèxtil, sinó que la traslladaria a les fases prèvies manuals de la filatura i el tissatge mecànic, que es realitzava en tallers domèstics o molins. Al respecte, Llorenç Ferrer i Alòs ofereix una afirmació clarivalent:

Si presuponíamos que la entrada de las “mule-jennies” suponía una reducción del trabajo femenino debido a que era una máquina que demandaba una mayor capacidad física, en la práctica se demuestra que se redujo solamente el número de niños, lo que conllevó un aumento relativo de hombres y mujeres. Incluso con la nueva maquinaria, las mujeres continuaron siendo mayoritarias en este apartado (Ferrer i Alòs, 1994, 205).

Tanmateix, no tota l’activitat industrial tèxtil es concentrava a Barcelona, i en les altres àrees on existia la producció cotonera i llanera tampoc es va adoptar amb la mateixa immediatesa el canvi tecnològic que he descrit anteriorment. Tot indica que el major pes financer necessari per posar en marxa les indústries basades en la motorització a vapor, va fer aparèixer noves fàbriques de grans dimensions i grans capitals, mentre que les petites empreses suportaven pitjor el canvi tecnològic, aprofitant la força motriu de l’aigua que aportaven els rius com el Francolí, el Llobregat i el Ter, i l’organització laboral dels anys d’entressegle quan el pes femení era encara majoritari.

Així doncs Llorenç Ferrer i Alòs identifica tres models de fàbrica tèxtil a mitjans del segle XIX, caracteritzats pel seu desenvolupament tecnològic: la zona de filatura

amb màquines berguedanes, on el pes del treball masculí era pràcticament imperceptible; la zona on encara persistien les màquines contínues mogudes per força hidràulica, com era el cas de Manresa; i la zona de Barcelona i els seus voltants, distingida per la implantació de les modernes mule-jennies i pel relatiu augment de mà d'obra tant masculina com femenina (Ferrer i Alòs, 1994, 205).

El mateix Albert Garcia Balanyà contribueix al tema amb l'anàlisi de la ciutat de Reus i comarca on no es va experimentar l'arribada de la nova maquinaria de grans dimensions fins 1860-70, i conservaren la filatura moguda per energia hidràulica, a diferència del Barcelonès i Sallent, capdavanters amb la inversió de les "mule-jennies" a vapor (Balanyà, 2002, 478). A Reus doncs, la cotoneria mecanitzada tant de la filatura com del tissatge era majoritàriament ocupada per treball femení, arribant fins a quotes del 90%, que utilitzaven màquines com les "mule-jennies" i "selfactines" però de dimensions més petites, un fenomen amb el qual l'historiador descriu les empreses de la cotoneria meridional:

No disposaven ni dels incentius empresarials ni de les garanties energètiques com per jugar-se-la amb màquines de gran cilindrada; la seva posició en el mercat més aviat convidava a la relativa flexibilitat productiva que afavorien les mules més petits, màquines aparentment més adequades per a la capacitat d'esforç d'una dona (Balanyà, 2002, 463).

Per altra banda, el tissatge manual quedava reservat al treball masculí, un altre factor tradicional en l'estructura de gènere que ja he mencionat anteriorment.

Aquest model de la fàbrica hidràulica reusenca amb predomini de mà d'obra femenina és exportable a altres regions on la indústria tèxtil també es movia per la força de l'aigua, tal i com ho detalla Llorenç Ferrer i Alòs a la ciutat de Manresa:

El trabajo de la mujer fue mayoritario tanto en las fábricas de hilados como en las de tejidos de Manresa desde mediados del siglo XIX, a pesar del cambio técnico en la hilatura y de la generalización del telar mecánico (Ferrer i Alòs, 1994, 212).

Una altra aportació és la que realitza Àngels Solà i Parera sobre la importància de la indústria filadora i teixidora a Manresa, Berga i Igualada durant tot el segle XIX. Tot i que ella no aporta una perspectiva de gènere al cas, situa Manresa com un cas

particular al no adoptar tampoc la filatura a partir de les grans “mule-jennies” a vapor, i mantenir la tradicional tecnologia a partir d’energia hidràulica (Solà i Parera, 2004, 251), per tant seguint l’organització laboral tradicional de la que parla Llorenç Ferrer i Alòs. Un breu article de Josep Farguell i Magnet recolza la mateixa situació a Berga, on l’ús de les màquines de filar “berguedanes” va monopolitzar la producció cotonera fins a finals del segle XIX: la segmentació per gènere era ben present aquí també, les dones i els nens treballaven principalment en la filatura mecanitzada, mentre que el procés de tissatge era encara manual i hi havia una participació majoritàriament masculina, tot i que també amb presència femenina i infantil (Farguell i Magnet, 1984, 30).

El mateix succeeix quan ens traslладem a les comarques gironines, que com narra Francesc Ferrer i Gironès, la indústria s’assentava en base al recurs hidràulic (Ferrer i Gironès, 1998, 26). Josep Clara descriu la fàbrica tèxtil de Santa Eugènia com “una indústria de tipus mitjà i que les persones que hi trobaren feina foren especialment dones” a mitjans del XIX (Clara, 1981, 177), i insereix la indústria gironina en el model reusenc al descriure les fàbriques de filats i teixits de Joan Planas i dels germans Bosch:

“Aquestes indústries depenien de l’energia hidràulica, i s’assimilen a les seves contemporànies fàbriques filadores de cotó a Reus, on les magnituds de les fàbriques estaven condicionades per unes perspectives empresarials i unes inversions tecnològiques limitades” (Clara, 1982, 223).

Segons les seves investigacions, en un informe de 1849 “els jornalers de les fàbriques sumen 199 homes i 285 dones” (Clara, 1982, 223).

Una darrera indústria tèxtil amb gran presència de mà d’obra femenina va ser la del gènere de punt. Durant tot el segle XIX la importància del tissatge a localitats com Olot va ser destacable (Borderías, 2011, 28), però aquestes colònies industrials no van poder competir amb el canvi tècnic que es va donar a partir de l’últim quart del segle XIX, monopolitzat a l’àrea barcelonesa, i van acabar desapareixent. La historiadora Montserrat Llonch ha dedicat gran part dels seus estudis a remarcar la importància de dites fàbriques barcelonines, on es va produir la mecanització del

tissatge del punt, centrant-se en la comarca del Maresme. La composició laboral de la producció es basava en una majoritària presència de dones assalariades, dedicant-se a les “tasques de confecció, acabat i repàs de les peces” (Llonch, 1997, 52). Part de la feina es realitzava dins l'àmbit domèstic mitjançant màquines de confecció pròpies, un treball atractiu pels empresaris del sector perquè el cost de la maquinària el pagava la mateixa treballadora.

3.3 La indústria del suro

Hem vist en l'anterior capítol com els canvis tecnològics produïts durant la segona meitat del segle XIX en el si del sector tèxtil català, proporcionaven un nou mercat de treball adreçat principalment a la introducció de mà d'obra masculina a les grans fàbriques barceloneses. Tanmateix, com he explicat amb el cas de la indústria tèxtil impulsada per motors hidràulics, la contractació d'homes per manejar les noves màquines no sempre ha estat l'opció escollida pels empresaris fabrils. A continuació presentaré la producció surera com un nou exemple d'una indústria que es renova a finals del segle XIX, que inverteix en el canvi tecnològic i que gràcies a aquest permet l'entrada de dones a la fàbrica.

Disposem d'una àmplia bibliografia sobre la fabricació de taps de suro a Catalunya ja des del segle XVIII fins a la primera meitat del segle XX, degut a que aquest sector va prendre un paper rellevant sobretot a les comarques gironines, amb el sorgiment de grans empreses importadores, fabricadores i distribuïdores de suro tant a nivell nacional com a l'estranger.

Joaquim Alvarado Costa és un dels historiadors que ha centrat la major part de les seves recerques a esbrinar quines eren les famílies titulars de les fàbriques, la composició social i condicions laborals de les mateixes, a més de la importància de les seves contribucions al desenvolupament industrial del país: dues de les seves obres recopilen el llegat de la indústria surera a les comarques de l'Alt Empordà i la Selva (Alvarado Costa, 2009; 2004; 2002), a més d'un darrer llibre on es disposa a resseguir el llinatge d'una família de llarga tradició en la producció surera a Tossa de Mar (Alvarado Costa, 2016).

A part d'aquest autor, tenim les contribucions de Rosa Ros (2006) sobre el treball i la pluriactivitat en el sector, i els treballs en clau local de Santiago Hernández i Bagué (2002) per la producció surera a Palafrugell, i d'Agustí Vilà i Galí (2002) per Lloret de Mar. Finalment, trobem una font excepcional com és l'anàlisi dels obrers del suro —amb la intenció de mostrar el seu estil de vida i les seves tasques a les portes d'una crisi en el sector— des d'una perspectiva contemporània al procés de canvi tecnològic de principis del segle XX, que va realitzar l'escriptor i polític palamosí Martí Roger (1911).

Per començar, dos articles inserits en el marc del Congrés Internacional *Alcornocales, Fábricas y Comerciantes. Pasado, Presente y Futuro del Negocio Corchero* celebrat a Palafrugell el 2005, i coordinat per l'historiador extremeny Santiago Zapata (2009), permeten fer-se una idea general del que va suposar la indústria surera a Girona ja des del segle XVIII. Per Andreas Voth (2009) la comercialització de taps de suro a la província de Girona era ja de gran importància a nivell internacional abans del XIX, ja que es distribuïen al mercat francès de Beaucaire, capital del sector surer (Voth, 2009, 581). Seguidament, Antonio Serrano (2009) destaca que efectivament la producció de taps de suro va néixer en terres gironines durant la segona meitat del segle XVIII (Serrano Vargas, 2009, 606); el punt angular de la producció es trobava doncs a Girona.

Així doncs, tal i com ho descriu Alvarado Costa, durant el XIX es va consolidar a Catalunya el model de treball del suro que ja funcionava des de l'etapa protoindustrial, on

“les poblacions gironines properes a extensions d'alzines sureres veieren la proliferació de tapers que es dedicaven al treball dels taps en els seus propis domicilis” (Alvarado Costa, 2009, 29). Un ofici encara lluny de les grans fàbriques, on es dividia el procés productiu entre treball artesanal en establiments petits i mitjans, sumada a la participació externa proveïda per l'àmbit domèstic i familiar: “el taller representatiu d'aquests anys era entre una dotzena i una vintena, o en alguns casos menys, de treballadors, que elaboraven taps artesanalment” (Alvarado Costa, 2016, 88).

Rosa Ros remarca aquesta condició de la indústria surera abans del 1900 com “escassament mecanitzat, poc intensiu en capital i en el que predomina (...) la petita i mitjana empresa i fins i tot l'activitat a domicili” (Ros, 2006, 107).

Com bé hem vist amb l'anàlisi del sector tèxtil, el treball familiar i domèstic generalment és sinònim d'una participació femenina en l'el·laboració del producte, sovint encarregada de les parts secundàries i ignorada pels censos nacionals i obrers, però present i fonamental. De fet, la mateixa Rosa Ros ens recorda que tot i que el treball de taper era reservat pels homes, la dona podia contribuir en el procés de carrar per exemple (Ros, 2006, 121).

Agustí Vilà també realitza un apunt en la mateixa línia, narrant el funcionament dels tallers domèstics on el cap de família desenvoluparia part de la feina, però que també disposaria de suport femení i infantil: “fent els taps la dona, els fills o filles, ajudant tots a comptar, a cosir les saques, i, fins i tot, a bullir el suro” (Vilà i Galí, 2002, 51); una organització que es perllongaria durant tot el XIX i conviuria en algunes localitats amb el model de les fàbriques mecanitzades sorgides durant les primeres dècades del segle XX.

En el seu anàlisi de la vila de Palafrugell, Santiago Hernández i Bagué reivindica les dones com “el grup més nombrós i important” en el desenvolupament del sector surer, exercint funcions tant laborals com domèstiques: “han treballat fent taps, triant, fent anar les màquines, a les grans empreses o a casa en la pròpia activitat familiar. En un cas i un altre fent de taperes i alhora fent-se càrrec del treball domèstic, dels fills i del marit en una doble jornada laboral” (Hernández i Bagué, 2002, 140); tanmateix, recorda que no serà fins a partir de la mecanització que experimentaran una presència considerable dins les fàbriques.

Finalment, sobre el període anterior a la indústria moderna, Joaquim Alvarado no concep que en un ofici artesà com era la fabricació de taps de suro, amb una llarga tradició familiar, no hi participés la dona encara que fós en tasques auxiliars:

“Hauríem de considerar que les dones han pogut intervenir en el treball dels taps de suro més del que diuen els textos (...) Les fonts han estat fetes per mans masculines i adreçades a ulls i orelles masculins, la posició de les dones en l'entramat del treball ha estat sistemàticament ignorada” (Alvarado Costa, 2002, 101-102).

El que si es detecta a partir de padrons i censos obrers és l'augment de mà d'obra femenina en les fàbriques que han experimentat un canvi tecnològic. La introducció de nous artefactes adaptats a la producció surera a partir de l'últim quart del segle XIX obre les portes a un nou mercat laboral, on existirà una forta demanda de dones que es dedicaran quasi exclusivament a la part mecànica del procés. Fins llavors, la mecanització només havia arribat a Catalunya a partir de l'implantació de les màquines de ribot o de garlopa, d'acció manual, que per exemple a la fàbrica Josep Batet de Sant Feliu de Guíxols en disposava 33 l'any 1886: l'objectiu d'aquest artefacte era el de substituir el treball de l'obrador que es dedicava a donar la forma cilíndrica als cubs de suro amb un ganivet (Sala, 1998, 116-117).

Durant aquesta etapa el sector viu una època d'esplendor econòmic i d'expansió a Girona, fins i tot s'arriba a considerar com la indústria més important de la regió (Alvarado Costa, 2009, 30). És més, la bonança va empènyer als empresaris catalans a recórrer Espanya a la recerca de matèria prima, i s'inicien les explotacions d'"alcornoques" en terres extremenyas i a l'Andalusia Occidental (Serrano Vargas, 2009, 606), on es creen moltes indústries per la producció de suro en planxa, així com societats empresarials per la seva transformació en taps (Alvarado Costa, Parejo Moruno, 2016, 102).

Una major demanda implicava una conseqüent concentració de la producció i una especialització del treball a les fàbriques, unes necessitats imprescindibles per a millorar la productivitat i la seva supervisió: és el moment del sorgiment d'establiments industrials de grans empreses com la *Martí Montaner* i la *Veuve Berton* a Palamós o la *Miquel i Vinke* a Palafrugell, que mantenien en plantilla entre 700 i més de 1000 obrers a principis del segle XX entre homes i dones (Ros, 2006, 128).

La conseqüent mecanització de la indústria va trencar amb l'organització laboral tradicional de la manufactura surera, una transformació que Joaquim Alvarado atribueix a la proletarització dels artesans: la pèrdua de prestigi que va suposar el treball mecànic per a l'elaboració de taps, que ja no havia de ser exercit per un especialista, va comportar l'abandó progressiu del taller familiar a favor de la fàbrica intensiva (Alvarado Costa, 2002, 115).

El geògraf Xavier Paunero parteix de la mateixa hipòtesi on el treball intensiu femení hauria estat una alternativa econòmica pels propietaris de les primeres fàbriques modernes, en contra de la masculina, desprestigiada i desespecialitzada; malgrat això, els tallers amb menys capacitat d'inversió i per tant no mecanitzats també haurien recorregut en aquestes primeres dècades del XX al treball de dones (Paunero, 1993, 161). L'autor acaba situant Palamós, Begur i la Bisbal com els nuclis on es va estendre de forma predominant el model de fàbrica amb majoria de dones obreres, i que aquestes eren sovint els membres més joves de la família (Paunero, 1993, 162)

Acompanyada de l'implantació de noves màquines, com ho va ser la d'esmeril, va arribar la inserció de mà d'obra femenina on abans no hi tenia gairebé presència, i els homes van seguir ocupant-se de les parts més tradicionals del procés productiu (Ros, 2006, 123). Pere Sala, en el seu article sobre els obradors del suro, cita igualment la màquina d'esmeril com a fonamental per la feminització de la força de treball: aquest invent permetia fabricar taps de forma ràpida i pràctica, sense haver de comptar amb la destresa manual del taper (Sala, 1998, 117).

Finalment, el relat de Roger Martí, contemporani de l'època, descriu el treball de la dona i l'infant com a més adaptable a la disciplina que no pas per als homes amb una carrera artesanal, i que aquests últims tampoc comptaven amb una experiència o preparació prèvia per a fer maniobrar les màquines; és més, en remarca la destresa i coneixements de les dones que preparaven els esmerils o elaboraven els trefins (Martí, 1911, 56). El palamosí no dubta en qualificar la dona com a treballadora exclusiva per fer taps de suro, una especialització que relaciona directament amb l'aparició de les noves màquines (Martí, 1911, 57).

Així doncs, el canvi de segle va representar un salt qualitatiu pel que fa a la maquinària emprada als diversos establiments de fabricació de taps de suro a la província de Girona. Les populars màquines d'esmeril requerien d'una força motriu pel seu funcionament, i això va fer empènyer el desenvolupament industrial de les fàbriques catalanes cap a l'ús de motors que consumien combustibles, i que més tard es modernitzarien de nou aplicant la tecnologia elèctrica (Sala, 1998, 118).

L'etapa anterior estaria protagonitzada pels petits tallers, amb una plantilla al voltant d'entre 10 i 15 obradors. Segons Joaquim Alvarado, el model de fabricació de taps

català estava basat en obtenir un producte d'una alta qualitat, exercint uns mètodes difícilment compatibles amb la mecanització que ja es produïa en el sector surer en països com Alemanya i EEUU des de mitjans del segle XIX (Alvarado Costa, 2004, 28). La progressiva introducció de la màquina d'esmeril, la millora de la tradicional màquina de garlopa i les respectives innovacions energètiques —principalment amb el vapor i el gas—, varen permetre intensificar la producció tapera a les fàbriques que invertiren en el procés tecnològic durant l'últim quart del segle XIX (Alvarado Costa, 2004, 26). Va ser en aquest context on el treball femení aparegué en les ciutats més industrialitzades, com va ser el cas de Palafrugell, significant pels empresaris la contractació d'uns obrers més barats i menys especialitzats, que acabarien en alguns casos rellevant les tasques dels tapers més experimentats.

3.4 Les cigarreres

La indústria del tabac és un dels pocs sectors industrials on podem afirmar que la presència del treball femení ha estat quasi absoluta. Ja des del segle XVII i XVIII el consum de tabac en pols i rapè era habitual entre la població castellana, quan l'elaboració i venda del producte formava part del monopoli reial. A l'entrada del segle XIX, els canvis en els gustos dels consumidors van fer aparèixer l'anomenat tabac de fum, i es va ampliar l'oferta d'articles de tabac. En conseqüència, es van construir noves fàbriques en diferents punts estratègics de la península on el paper de la dona, com veurem més endavant, va resultar crucial per aconseguir productes de qualitat i destinats a una clientela amb un baix nivell adquisitiu. La situació es va mantenir estable fins a 1887, quan la Corona va cedir el monopoli tabaquer a la Compañía Arrendataria de Tabacos (CAT), que va introduir un seguit de mesures en l'organització del treball, i va mecanitzar de forma progressiva el procés productiu.

A Espanya, aquest tema ha estat profundament estudiat durant les dues últimes dècades per diversos autors, dels quals destacarem l'article de Lina Galvez Muñoz (2000) sobre les repercussions que va provocar la privatització del monopoli de l'Estanc de Tabac per part de la CAT. En relació a l'etapa anterior a aquest fet, disposem de treballs sobre el desenvolupament històric de les diverses fàbriques

de tabac que van sorgir al llarg del segle XIX; he escollit les ciutats on van aparèixer primer dites indústries i on es van consolidar de forma més important. Així doncs, sobre la fàbrica de Madrid em referiré a l'obra de Paloma Candela Soto (1997), per Sevilla la d'Eloísa Baena Luque (1993), per A Coruña la de Luis Alonso Álvarez (2001) i per Bilbao la d'Arantza Pareja Alonso (2011).

Pel que fa als orígens de la indústria del tabac a Espanya, les aportacions de Lina Galvez no deixen lloc a dubte: segons la historiadora, aquesta indústria és una de les més antigues del país, i la fàbrica de Sevilla el seu model més representatiu (Galvez, 2000, 20). L'establiment fabril a la capital andalusa el situem entre els segles XVII i XVIII, i durant tota aquesta etapa hi van treballar exclusivament homes. Paloma Candela relaciona aquest fenomen amb les característiques estructurals de la manufactura de l'època, que exigia un esforç físic important per part dels operaris a l'hora de carregar i transportar el tabac en pols i rapè (Candela, 1997, 26).

Però aquesta divisió del treball a la fàbrica es va transformar al mateix temps que es modificaven els hàbits dels consumidors de tabac. A partir de 1780, la demanda de cigarros prèviament embolicats es va disparar, i l'Administración de la Renta, que gestionava la seva producció, va decidir omplir la plantilla dedicada a l'elaboració dels nous articles amb mà d'obra femenina. Per a Candela, els motius que van decidir aquesta contractació massiva de dones eren tant econòmics, ja que la seva retribució salarial era molt menor comparada a la dels homes, com ideològics, a causa de la idea preconcebuda sobre la dona que tindria un caràcter més manejable, a més de practicar una major destresa i delicadesa en les seves tasques (Candela, 1997, 27).

Una descripció des d'una perspectiva local de la Real Fábrica de Tabacos de Sevilla ens la proporciona Eloísa Baena, que coincideix amb Paloma Candela a l'atribuir l'entrada de dones al sector amb l'elaboració per primer cop de cigarros, cigarretes i picadura, i les tasques de "desvenar" les fulles del tabac, unes funcions que no requerien força física.

D'altra banda, Lina Galvez destaca que aquests canvis també van afectar el sistema de producció de la fàbrica, basada a partir d'aquest moment en el capital humà de les operàries i en el treball intensiu:

De hecho, el funcionamiento de las fábricas de tabaco españolas, con flexibilidad en la asistencia y donde los trabajadores tengan que traer sus propios útiles, recuerda más un modelo protoindustrial que industrial (Galvez, 2000, 21-22).

La centralització del treball a les fàbriques sumada a la dita intensificació, requeria un perfil d'obrer barat i laboralment flexible, a més de qualificat, condicions que reunien les dones; a més era necessària certa qualificació per desenvolupar les funcions laborals, de manera que es va instaurar un mètode d'aprenentatge familiar que assegurava la transmissió dels coneixements de les cigarreres veteranes a les de nova incorporació. Com a contrapartida a una remuneració a preu fet, les operàries disposaven d'un horari flexible a la fàbrica que podien combinar amb les seves obligacions domèstiques; fins i tot es va dotar de bressols als tallers perquè les mares poguessin atendre els seus nadons (Galvez, 2000, 23).

Tal com narra Luis Alonso, la forta demanda de productes de fum a principis del segle XIX va impulsar la Corona a ocupar nous espais on abans no hi tenia presència, establint fàbriques per abastir mercats on predominava el contraban, atès que els beneficis obtinguts a les fàbriques de Sevilla i Cadiz eren de gran importància (Alonso Álvarez, 2001, 27-28). Arantza Pareja cita la creació de les noves fàbriques, que arribaran a un total de 10 durant tot el segle XIX:

Cronològicamente la primera fue la de Alicante en 1801, la de La Coruña que acabó siendo la más grande del norte de España en 1804, la de Madrid el 1809, en Valencia el 1828, Gijón en 1832, Santander en 1834, Bilbao y Donostia en 1878 y finalmente la de Logroño en 1890" (Pareja Alonso. 2011, 170).

Per tal de conèixer millor la magnitud del pes del treball femení en aquesta empresa, Candela Paloma ofereix una visió general de la presència de les dones mostrant algunes xifres de les plantilles de les fàbriques en diversos anys: així sabem que la fàbrica de Cadiz, la primera a contractar mà d'obra femenina, comptava ja el 1730 amb 130 cigarreres, que La Palloza a A Coruña tenia en plantilla a 2400 operàries el 1831, a València que la Fàbrica de Tabacos de València³ el 1828 reunia més de 3400 obreres, i la d'Alacant arribaria a les 5000 treballadores

³ Disposem de l'anàlisi específic sobre la fàbrica de tabacs de València per part de María Jesús Teixidor de Otto i Teresa Hernández Soriano (2000).

a mitjans del segle XIX i que les fàbriques de Santander i Gijón van arribar a reunir entre 1000 i 2000 dones durant diverses etapes, i que a Madrid a finals de segle n'existien més de 4500 (Candela, 1997, 28-29-31-33-35- 91). Seguidament, per Sevilla Eloísa Baena xifra a finals del segle XIX fins a 6000 operàries (Baena Luque, 1993, 55), i per Bilbao Arantza Pareja cita aproximadament unes 600 treballadores (Pareja Alonso, 2011, 174), aquesta darrera fàbrica de mida més petita i equiparable en producció i plantilla a les de San Sebastián, Alcoy, Logroño i Oviedo. La mateixa Arantza Pareja qualifica El Estanco de Tabacos com la companyia que més mà d'obra femenina ocupava en tot el país, fins a 30 mil operàries si agrupem les dades de totes les fàbriques l'any 1887 (Pareja Alonso, 2011, 174).

Un cop presentada una imatge general de la indústria del tabac a Espanya, em centraré a descriure les característiques del treball que realitzaven les cigarrereres, la seva organització dins la fàbrica, i les seves condicions laborals i socials.

Com he mencionat anteriorment, el reclutament i ensinistrament de les operàries va estar marcat durant tot el segle XIX per un fort arrelament familiar. Candela Paloma descriu detalladament aquest sistema, on els caps superiors seleccionaven les futures treballadores entre les filles —que havien de tenir entre 12 i 30 anys— o familiars de les que ja estaven en plantilla, i que s'incorporaven en condició d'aprenents (Paloma, 1997, 96). D'aquesta manera, l'empresa s'assegurava un manteniment continuat de la plantilla amb personal qualificat, i tot sense haver hagut d'invertir en un procés d'aprenentatge extern a la fàbrica.

L'obra de Rosa Ana Gutierrez Lloret (1996) també tracta l'organització laboral, en aquest cas, a la fàbrica de tabac d'Alicante, la qual establia l'horari d'apertura de 7 a 7.30 del matí fins a fer-se fosc, només amb un descans al migdia per dinar: les operàries es reunien en taules de 6 persones, anomenades "ranchos", i s'ocupaven de totes les fases implicades en el procés de producció; cada taula era supervisada per una mestressa, que controlava la quantitat i la qualitat dels productes. Existia una certa jerarquia entre les treballadores, designada segons les seves habilitats a l'hora de confeccionar els articles, així que es reservaven per l'elaboració dels cigars "habanos" les de major destresa, mentre que les aprenents i les menys qualificades es destinaven a la secció dels cigarros comuns (Gutierrez Lloret, 1996, 390). En la mateixa línia, Candela Paloma afegeix que la secció de "desvenado" representava el treball més penós, i era on acabaven la majoria d'operàries d'edat

avançada, una situació que anticipava la seva imminent jubilació (Paloma, 1997, 103).

Pel que fa als salaris, tot i que no he tractat el tema en cap altre sector, i ja he deixat clar que aquest no és un treball per fer-hi referència, les cigarrereres presenten certa excepcionalitat que trobo adequat comentar breument. Candela Paloma descriu com les operàries, almenys des de finals del segle XIX, cobraven una part fixa del salari que era determinat segons el seu grau de qualificació i el producte que estaven confeccionant; a aquesta se li sumava la quantitat de cigars que podien confeccionar, que estava condicionada per la seva pròpia habilitat manual. Així doncs, segons les tarifes, el salari màxim d'una obrera era de 3,50 pessetes diàries, el mitjà d'1,50 pessetes i el mínim de 0,75 pessetes: les xifres divergeixen molt de les retribucions conegudes per la resta d'ocupacions femenines industrials, que generalment són molt més baixes. Tanmateix, l'autora alerta que les dades queden lluny dels autèntics salaris reals de les obreres, als quals se'ls havia de restar diverses despeses inherents a la labor dins la fàbrica: tant les eines de treball, la neteja, la roba, el dinar, la contribució a l'escola dels fills, o fins i tot la manutenció i proveïment de certs productes emprats en la confecció, anaven a càrrec de les operàries.

En conseqüència, Candela Paloma relativitza aquesta suposada excepcionalitat dels alts salaris de les cigarrereres, i situa la seva situació econòmica al nivell de la resta de la classe obrera a Espanya, és a dir, d'absoluta precarietat i amb un endeutament constant (Paloma, 1997, 119-120). Dita argumentació contrasta amb les afirmacions d'altres autors sobre el tema salarial, com per exemple la de Lina Galvez:

El menor precio de la mano de obra femenina abarató los costes, pero fueron sobre todo la flexibilidad y el mantenimiento de la paz social las dos aportaciones principales de las cigarrereras a la industrialización del tabaco en España. Los costes salariales en sí no fueron tan importantes, ya que las cigarrereras tenían los salarios más altos entre las obreras de todo el país (Galvez, 2000, 32).

Així com la descripció que realitza Arantza Pareja en relació a la condició extraordinària de les operàries biscaïnes:

Fueron de las pocas y primeras con posibilidad de un trabajo en una fábrica semimecanizada al principio de su establecimiento, con un trabajo estable, con

derechos laborales, con salarios nada desdeñables, que organizaban motines para defender sus condiciones de trabajo frente al patrono, y que salían en el periódico de la época precisamente por estos conflictos (...) Hay que tener en cuenta que estas mujeres trabajaban duramente en la fábrica, pero podían llegar a cobrar un salario semejante al de los hombres (Pareja Alonso, 2011, 169).

Las cigarreras tenían los salarios más altos de todas las obreras de todo el país. (Pareja Alonso, 2011, 184).

Candela Paloma també s'ha centrat en l'estructura familiar de les treballadores a les fàbriques de tabac, i malgrat que el seu estudi estigui emmarcat en l'organització domèstica concretament a l'establiment madrileny, segueix essent un model exportable a les altres ciutats industrials que comptaven amb una notable presència femenina en sectors industrials. En primer lloc, la historiadora destaca que al voltant del 40% de les dones cigarreres es declaraven caps de família al llarg del segle XIX, en segon lloc, un 35% apareixia censada com a casada, i per últim la resta d'obreres o tenien algun emparentament amb el cap de la família o eren considerades "inquilines" (Candela, 1997, 156-157).

Segons les interpretacions de Paloma, la primera xifra indica la gran responsabilitat econòmica que suposava el sou de la cigarrera per sustentar tota la família, i la segona, que una part considerable de les operàries no abandonaven el seu lloc a la fàbrica un cop s'havien casat; l'estabilitat del salari femení en contraposició a les retribucions temporals masculines, pel fet que molts treballaven com a jornalers, és el motiu principal pel qual es mantenien actives moltes dones casades. Finalment, les citades "inquilines" representarien aquell grup de dones sense vincles familiars, que s'allotjaven pagant un mínim lloguer als habitatges on ja residien persones del mateix gremi, un senyal més de la situació precària que vivien moltes de les cigarreres (Candela, 1997, 159-160).

En relació al mateix fenomen, Arantza Pareja ha localitzat en el seu estudi sobre la fàbrica de Bilbao unes xifres similars pel que fa a la necessitat del salari femení per la supervivència del grup familiar; segons l'autora, que fins a un 62% de les cigarreres figurin com a casades amb treballadors de la indústria sidero-metal·lúrgica biscaïna, pot suposar fins i tot un intent dels caps de la família per augmentar la seva posició econòmica i proporcionar un futur millor als seus fills (Pareja Alonso, 2011, 185-186).

Dita fàbrica, la de Bilbao, va ser una de les primeres fundades ja sota la gestió de l'empresa privada Compañía Arrendataria de Tabacos, que va fer-se amb tot el negoci el 1887 després de la cessió del monopoli fiscal del tabac per part de la Hisenda espanyola. Com bé cita Lina Galvez, l'objectiu principal de la companyia era modernitzar el sector, implantant nova tecnologia que n'augmentaria la rendibilitat (Galvez, 2000, 12). Tanmateix, la introducció de la innovadora maquinària que ja funcionava als Estats Units des de 1881—de la mà de l'empresari James B. Duke i la seva “Bonsack Machine”, productora de cigarros— no es va consolidar fins a les primeres dècades del segle XX al nostre país, i en aquest retard el paper de la dona va tornar a ser fonamental; a finals del segle XIX, les obreres femenines representaven més del 95% del total de la mà d'obra en aquesta indústria repartida en onze establiments (Galvez, 2000, 12).

Des d'un principi, les operàries varen veure perillar el seu lloc a la fàbrica amb l'aparició de màquines desvenadores, picadores, tiruleres, liadores, empaquetadores, etc. A més a més, la política de reclutament d'obreres i la regulació del treball per part de la CAT es van endurir per tal de minimitzar els costos de producció. Per donar algun exemple, el control sobre la qualitat del producte final es va augmentar, i es penalitzava a les cigarreres que no obraven segons les exigències de l'administració fabril rebutjant els cigarros en mal estat (Baena Luque, 1993, 116). El procés de selecció del personal per part dels administradors de les fàbriques, que tradicionalment s'havia dotat dels cercles de parentiu de les operàries que ja tenien en plantilla, també va patir modificacions amb la irrupció de la CAT, convertint-se en un procediment molt més rigorós (Paloma, 1997, 99).

A causa d'aquestes transformacions, les cigarreres no van dubtar en mobilitzar-se protagonitzant diversos episodis conflictius adreçats a la política de l'administració de la CAT. A Sevilla, les cigarreres es van amotinar el 23 de gener del 1896, provocant una vaga que s'allargaria durant quatre dies (Baena Luque, 1993, 116). A Madrid, les operàries estaven fortament organitzades i trobem vagues importants el 1885, 1902, 1903, 1905 i 1906; unes protestes que sovint es traslladaven a altres fàbriques del país amb les mateixes demandes (Paloma, 1997, 172). I és que el col·lectiu de les cigarreres ja comptava amb una llarga experiència en reivindicacions laborals; durant el mes de març del 1831 la fàbrica de la Palloza a A

Coruña va estar en vaga durant 4 dies, quan les treballadores van veure amenaçats els seus ingressos a causa del control més gran sobre la producció que exercia l'administració (Alonso Álvarez, 2001, 74-75), un conflicte que es va repetir a Madrid durant el mateix període.

La pressió obrera de les cigarreres va donar els seus fruits segons Eloísa Baena, perquè la CAT va haver de cedir en algunes de les reivindicacions tradicionals del sector; l'horari flexible, el control menys exigent sobre l'assistència a la fàbrica, i el manteniment de la plantilla a curt termini van seguir essent característiques del treball de les cigarreres. En opinió de l'autora, la CAT va poder modernitzar la fàbrica sense renunciar a la satisfacció del seu personal, fet que explicaria la consegüent pau laboral del sector durant els posteriors anys, un període de gran agitació obrera (Baena Luque, 1993, 121).

Finalment, la reducció del nombre de cigarreres a la fàbrica en favor de la nova maquinària, es va donar de forma gradual entre 1896 i 1936, fins a arribar a la xifra de 12 mil operàries en total (Pareja Alonso, 2011, 174). El procés de mecanització es va dividir en tres etapes: la primera de 1890 a 1906, la segona de 1906 a 1919 i la tercera de 1920 a 1936, amb certes excepcions a causa de les particularitats de cada establiment (Baena Luque, 1993, 56-57). Les innovacions més importants varen ser les derivades de la implantació de la màquina "Fombuena", pel procés de la picadura al quadrat (Candela, 1997, 86), les liadores i desvenadores marca "Universal" (Candela, 1997, 87), i les tiruleres "Perfecto" i "Dubrull", que en conjunt van consolidar definitivament el salt qualitatiu per establir el sistema semimecànic d'elaboració (Candela, 1997, 88).

3.5 La conserva d'aliments

Com a últim exemple de la participació del treball femení en el desplegament de l'economia industrial a Espanya, és convenient assenyalar les contribucions que ha portat a terme la investigadora Luisa Muñoz (2002, 2003), que va centrar la seva tesi doctoral i altres publicacions al cas de les dones treballadores a la Galícia del segle XIX i principis del XX. Els seus estudis han destacat l'enorme presència de dones tant a la manufactura de la salaó, com a la indústria per la conserva del peix,

totes dues instaurades a poblacions marines i estretament lligades a la pesca. És remarcable el fet que en aquesta segona producció, la conserva d'aliments, es va implantar a finals del segle XIX un sistema autènticament fabril i industrial, parcialment mecanitzat, que competia directament amb els majors països exportadors de conserves de l'època, és a dir, França i Portugal.

De nou el citat Jordi Nadal, aquesta vegada juntament amb l'historiador Xoán Carmona, han dedicat una obra al desenvolupament industrial de Galícia (2005). En ella, atribueixen a la conserva hermètica del peix el naixement de la primera indústria fabril de la regió, que a partir de 1880 va provocar el sorgiment de múltiples fàbriques, ocupant el 1908 fins a 8200 obrers (Nadal, Carmona, 2005, 136). A continuació, qualifiquen aquesta economia de majoritàriament femenina, on els homes no representarien més del 20% de la plantilla i les diferents tasques dins la fàbrica estarien organitzades segons un mercat de treball dual.

Per comprendre millor el concepte de mercat dual, present a la majoria de les primeres indústries on participaven conjuntament homes i dones, Luisa Muñoz l'identifica de la següent forma: en la teoria dual, coexistirien dos models de treball cadascun amb diferències en les condicions laborals; el model primari, amb una feina més sòlida i segura, que comptaria amb possibilitats de promoció i millors retribucions, seria on trobaríem la majoria de l'ocupació masculina. D'altra banda, el model secundari, comportaria una feina insegura i unes condicions salarials sempre menors que el primari, a més de realitzar tasques poc qualificades (Muñoz, 2002, 9). Naturalment, el secundari es refereix a l'ocupació femenina, i per Muñoz aquesta discriminació per gènere està relacionada amb la subordinació de la dona respecte a l'home, fonamentada pels rols tradicionals domèstics i la seva concepció merament reproductiva durant segles, que les hauria condemnat a no poder beneficiar-se completament de les oportunitats laborals sorgides a partir de la industrialització (Muñoz, 2002, 11).

Seguint amb l'anàlisi de Xoán Carmona i Jordi Nadal, el procés de producció dedicat al tancament i processament d'envasos, a més de les tasques auxiliars que se'n derivarien, representaria el segment secundari que s'emmarca en la teoria del mercat dual: les dones van exercir un treball irregular i estacional, condicionat per la producció pesquera, i estancat en unes funcions que no requerien cap qualificació

(Cardona, Nadal, 2005, 137). Així mateix, el salari masculí presentava certs avantatges, com per exemple un complement d'antiguitat, que no gaudia el femení; en certes fàbriques el conjunt del sou de 9 homes igualava o fins i tot superava el de 50 operàries (Cardona, Nadal 2005, 138). Finalment, els autors comenten com es va donar la mecanització del sector, només aplicada en algunes fases del procés de producció com “el tratamiento de envases, técnicas de fritura y cocción, aceitado y esterilizado”, pel qual es van adquirir a partir d'inicis del segle XX màquines “embudidoras, rebordeadoras i sertidoras” (Carmona, Nadal, 2005, 139); unes innovacions que, malgrat comportar una introducció del treball femení en àmbits generalment masculins, com era el procés de tancament de les llaunes realitzat pels soldadors, no es va traduir en unes millores salarials (Carmona, Nadal, 2005, 138).

Des d'un altre punt de vista, el de la conflictivitat obrera, l'investigador Jesús Giráldez Rivero (1996) també ha abordat el tema d'aquesta indústria i el seu important component femení. De la mateixa manera que els autors citats anteriorment, ell també atribueix l'assoliment industrial de la Galícia d'entre segles a la indústria conservera, en particular a la ciutat de Vigo, que entre 1890 i 1907 va passar de comptar amb 7 fàbriques a tenir-ne 46, convertint-se en el primer centre conserver peninsular (Giráldez Rivero, 1996, 415). Seguidament, es relata les característiques del treball femení a la fàbrica, de caràcter dual, que permetia als seus empresaris mantenir uns salaris baixos i una plantilla disponible només quan ho demandaven les exigències del mercat de la pesca (Giráldez Rivero, 1996, 416). Dita segmentació laboral per gènere no era cap novetat al sector, atès que les dones havien ocupat durant l'etapa preindustrial les tasques derivades de la salaó de la sardina, el procés immediatament anterior a la instauració de la moderna i mecanitzada conserva. Les obreres que van ser contractades pel procés de salaó a la costa gallega, havien estat conceptualitzades tradicionalment com a treballadores domèstiques que dedicaven una part del seu temps dins la casa a una manufactura a domicili, una situació que suposava una menor retribució al no ser tractades com a autèntiques obreres; així va ser com la baixa qualificació de la salaó va repercutir en els salaris menors de les seves treballadores, una situació que es va repetir al llarg del s. XIX i que va assentar les bases del posterior mercat dual que nodriria la indústria conservera (Muñoz, 2002, 291-292).

El desenvolupament de la modernització de les fàbriques portarà, com hem vist, a l'acumulació d'una massa important de treballadores del subsector alimentari a Galícia, estretament vinculat a l'explotació pesquera, i concretament a la ciutat de Vigo. Dites obreres no van tardar a organitzar-se en una societat de resistència, fundada el 1899 per 600 integrants, i en resposta a l'instauració d'un nou reglament promulgat pels fabricants. En ell, s'estipulaven horaris de 10 a 12 hores, i fora d'aquests s'haurien de realitzar les tasques de neteja; a part, s'enumeraven tot un seguit de normes de conducta que de no ser respectades, sancionarien el treball de l'operària o l'acomiadarien directament de l'establiment (Giráldez Rivero, 1996, 418-419). L'impopular reglament va provocar una vaga de totes les fàbriques de conserves el dia 15 de novembre del mateix any, que es va allargar fins a dos mesos. La decidida resposta obrera femenina va obligar als empresaris a suprimir les dures ordenances.

No seria fins a 1912 que els treballadors i les treballadores del sector es varen organitzar de forma institucional, creant la "Unión de Trabajadoras de las fábrica de conservas de la Ría de Vigo", sindicat que aglutinaria amb el temps a la majoria de les plantilles de les factories gallegues. La seva creació va ser impulsada després d'un altre conflicte sorgit el 1911 i que es va allargar 3 mesos (Giráldez Rivero, 1996, 420). Jesús Giráldez cita i descriu la participació d'aquest sindicat en les vagues que es varen produir entre 1912 i 1914, etapa de forta agitació al sector motivada per la introducció de noves mesures que pretenien imposar un major control sobre el treball, a més de la contínua denúncia de mals tractes per part dels empresaris de les fàbriques (Giráldez Rivero, 1996, 421).

4. La primera legislació sobre el treball femení

Al llarg dels darrers capítols he mostrat la historiografia que s'ha interessat i ha investigat els diferents sectors de la indústria on, durant el segle XIX i principis del XX, la presència de dones treballadores ha estat constatada, i que aquesta va resultar primordial pel desenvolupament de la industrialització a Espanya. La primera conclusió que podem extreure després de conèixer els sectors on va treballar la dona és que la seva presència i importància no va ser anecdòtica ja des dels inicis preindustrials, tal i com mostra la historiografia interessada en les taxes d'activitat femenina i la seva tradicional ocultació en els padrons nacionals. A més, durant el canvi tecnològic succeït a partir de la segona meitat del segle XIX, les obreres van experimentar un accés massiu a les fàbriques tèxtils, tabaqueres, sureres o de conserva d'aliments, on abans el seu lloc era relegat a les tasques auxiliars i molt sovint realitzades dins el mateix espai domèstic.

Sens dubte, la progressiva introducció de la dona en un context industrial provocaria conflictes, tant de caràcter econòmic com polític i ideològic: el pas de la casa a la fàbrica trencava amb els esquemes tradicionals de la dona i esposa, responsable únicament de la reproducció familiar i sotmesa a les directrius del cap de la família. Els atributs culturals de dependència, delicadesa, dedicació a la llar i protecció estaven molt arrelats dins la consciència europea respecte el seu ideal de feminitat (Lynn McDougall, 1977, 91). No és estrany que, en presenciar l'augment de llibertats que suposava per les obreres estar contractades per una empresa i rebre un salari, l'elit liberal de l'època es preocupés per les conseqüències socials que tindria aquest fenomen.

L'objectiu aquí serà doncs analitzar la legislació i els moviments socials que van acompanyar el procés emancipador de la dona. No tractaré de relacionar els drets polítics amb el treball, ja que com bé senyalen Joan Scott i Tilly Louise (1975), l'inici de la regulació del treball de les dones no va repercutir generalment en un augment o disminució del nombre d'obreres, com tampoc si ho comparem amb l'etapa quan no existia cap legislació (Scott, Tilly, 1975, 53). De la mateixa manera, el moviment sufragista poc té a veure amb les reivindicacions feministes sobre el treball, per tant no hi entraré. Però el que és indiscutible, és que l'adveniment de la proletarització

femenina va engegar una maquinària institucional que va intentar, per sobre de tot, mantenir una certa estabilitat entre els sectors socials que es discutien per quina condició havia de tenir la dona: serà en aquest àmbit on presentaré les principals aportacions historiogràfiques.

Disposem d'una bibliografia específica que s'ha dedicat a analitzar el sorgiment de la legislació interessada en regular el treball de la dona a les fàbriques, en particular les aportacions d'Adela Núñez Orgaz (1996a) i de Gloria Nielfa Cristóbal (2003), que presenten els antecedents i la naturalesa de la primera llei de regulació del treball de la dona de l'any 1900. Un altre article de la mateixa investigadora Adela Núñez (1996b) tracta els debats que es donaren en el si de l'anarquisme entre 1870 i 1900, partidaris de la igualtat entre homes i dones; d'altra banda, Teresa Abelló Guell (1996) ha estudiat el mateix fenomen dins el congrés de la II Internacional. Finalment, Mercedes Arbaiza (2014) ha contribuït al tema aportant un estudi sobre els convencionalismes socials envers la figura femenina i obrera existents durant el procés legislador.

Totes les autores citades anteriorment coincideixen en descriure la progressiva introducció de dones a les fàbriques, on treballaven conjuntament amb homes, com a causant d'un gran trasbalsament en la mentalitat de la comunitat espanyola de l'època. La dona era concebuda tradicionalment com a subordinada a l'home (Abelló Guell, 1996, 266), encarregada íntegrament de les funcions de la maternitat (Núñez Orgaz, 1996b, 279), a més que el seu treball seria sempre complementari al masculí: de fet, aquests convencionalismes sobre el paper de la dona van comportar la desvaloració constant del seu salari, que en canvi es convertí en un dels grans atractius que hi trobaven els empresaris per la seva contractació (Nielfa Cristóbal, 2003, 44). En conseqüència, el moviment obrer masculí percebrà el treball femení com un competidor directe a l'hora d'assolir les seves reivindicacions laborals: al representar una mà d'obra més barata, molts patrons hi recorrerien per tal de superar els períodes de conflictes i vagues, ja que l'arrelat sentiment de sotmetiment de la dona la portaria a treballar igualment (Abelló Guell, 1996, 271). Les citades concepcions es varen manifestar en el si d'un procés reformador iniciat pel govern de Sagasta el 1881, que va permetre al socialisme obrer retornar a la vida pública, marcat posteriorment per la llei de sufragi universal masculí del 1890.

En aquest context, després d'un llarg període on s'havien ignorat les demandes dels treballadors i on no s'havia permès la intervenció de l'Estat en matèria laboral, el govern va optar per una apertura de mentalitat liberal krausista, per tal de calmar la deriva violenta que s'advenia amb la reorganització del moviment obrer; la creació el 1883 de *La Comisión de estudio sobre las cuestiones que directamente interesan a la mejora y el bienestar de las clases obreras, tanto agrícolas como industriales, y que afectan a las relaciones entre capital y trabajo*, es va convertir en l'instrument per construir una legislació social que resolgués la tensa situació (Núñez Orgaz, 1996a, 237).

Mercedes Arbaiza relata com s'obrí aquest període de formació del subjecte polític del treballador, un procés que va comportar la definició de la consciència col·lectiva entre les dues classes en disputa, a saber la burgesa i l'obrera, i on el debat sobre quin paper havia de tenir la dona va permetre una inaudita intervenció de l'estat en en l'àmbit laboral:

Las fuerzas políticas gobernantes, las autoridades provinciales, las elites que participaron en todo este proceso de reforma social, e incluso los principales representantes de las sociedades obreras, sí se pusieron de acuerdo en una cuestión, regular y controlar el trabajo y la actividad femenina, sobre todo la de carácter extradoméstico (Arbaiza, 2000, 397-398).

Des de l'òptica burgesa, el treball de la dona era immoral, se l'acusava de molts dels mals que denigraven i perjudicaven la nació espanyola, i era descrita com un ésser corrupte i irrespectuós envers l'obrer masculí, que es sotmetia impotent davant la progressiva independència econòmica femenina i la seva actitud pública llibertina (Arbaiza, 2014, 143-144). Això provocaria que el socialisme reformulés la concepció del treball masculí, amb la intenció de fomentar un orgull de classe basat en l'exaltació de les tasques físiques i el caràcter disciplinat de l'home. Per altra banda, en aquest marc ideològic la dona constituïa un problema de dignitat en relació a l'estatus masculí, i per tant es va proposar que la futura legislació defensés el seu cos: es pretenia atribuir-li un rol econòmic basat en les funcions domèstiques, mentre que el sustent de la família el proporcionaria l'home, a més de

la protecció de la seva maternitat entesa com a garantia per la supervivència de la classe obrera (Arbaiza, 2014, 150-151).

Dit model de domesticitat es manifestaria en les actuacions dels representants marxistes i socialistes en el si dels debats de la II Internacional del 1889 respecte a la naturalesa femenina, uns testimonis que ha recollit Teresa Abelló: “incidirán más en propiciar iniciativas gubernamentales que protejan el trabajo femenino, que no en ofrecer las bases de una nueva estructura laboral” (Abelló Guell, 1993, 272). D'aquesta afirmació emana el caràcter contradictori existent en el si de l'organització, amb la voluntat d'excloure la dona dels àmbits de treball que es creien íntegrament masculins amb l'excusa de voler ser protegida, en comptes de reivindicar unes millores salarials i laborals en relació al seu treball.

Paral·lelament al sector socialista, el moviment anarquista també es pronunciaria sobre el lloc que hauria d'ocupar la feminitat, elaborat a partir de les enquestes recollides per la Comisión de Reformas Sociales. Adela Núñez senyala que part de l'anarquisme concebrà el treball femení com a competidor directe del masculí, però al mateix temps el creia com un instrument necessari per a la seva completa emancipació econòmica, que li aportaria la igualtat i llibertat que mereixien totes les dones (Núñez Orgaz, 1993b, 287). De nou, i malgrat el seu caràcter innovador, les contradiccions varen frenar la deriva feminista de les organitzacions obreres, que relegaran la seva alliberació a un projecte utòpic i reservat per un futur desconegut, mentre proposaven la seva domesticitat i subordinació a l'home a curt termini.

Finalment, malgrat les bones intencions que exhibia el projecte de la Comisión, basat en la informació que va aportar principalment el partit socialista sobre les preocupacions obreres, les seves iniciatives no varen recollir-se en un veritable projecte de llei fins al 1891: Adela Núñez atribueix aquesta tardança a promulgar una regulació activa a la dubtosa voluntat política per aplicar una reforma social; més aviat es tractaria d'una estratègia per mantenir la pau als carrers i a les fàbriques per un temps, en ares de la promesa d'una intervenció estatal que no arribava mai (Núñez Orgaz, 1996a, 238).

Com bé apunta Gloria Nielfa, aquest projecte de llei serà el primer d'un seguit d'altres que no s'arribaran a aprovar fins al 1900 (Nielfa Cristóbal, 2003, 45). Al llarg d'aquesta dècada, els detractors del reglament varen ser principalment els

empresaris de les fàbriques industrials, que veien perillar el seu accés lliure a una mà d'obra femenina molt més econòmica que la masculina; arran de la seva oposició, varen aconseguir el llarg retard que va patir la legislació espanyola en matèria laboral, mentre que en diversos indrets europeus —principalment Anglaterra i Suïssa— ja feia anys que s'exercia.

Al desbloqueig de la situació hi va contribuir de manera especial, a part de les pressions provinents del moviment obrer, els acords internacionals de la Conferència de Berlín del 1890. En ella, es va promocionar una legislació protectora europea concretament pel que feia a la condició de la dona i dels menors en el treball industrial. L'experta en història de gènere Joan Scott (1993) defineix de forma clarivalent les intencions d'aquests pactes, on la regulació laboral “no se puso en práctica para dar remedio a las condiciones del trabajo industrial en general, sino como una solución específica al problema de la mujer (y del niño) en el trabajo”(citat per Nielfa Cristóbal, 2003, 45).

Així doncs, i amb la premissa de què la intervenció de l'Estat en matèria laboral només es donaria en l'esfera dels treballadors més dèbils, a saber dones i nens, mentre que de moment no s'aplicaria pels homes, el projecte de llei va prosperar fins a ser aprovat el 13 de març de 1900 per les Corts espanyoles. El contingut del decret distava molt d'altres legislacions europees: no es pronunciava sobre la igualtat de salaris entre homes i dones, prohibia a l'obra que treballés només durant les tres setmanes posteriors al part (el marge de temps més curt si ho comparem amb altres proteccions estrangeres), i tampoc contemplava una reducció de la seva jornada laboral o l'exclusió de llocs de treball perillosos o antihigiènics (Núñez Orgaz, 1993, 248). Pel que fa a la prohibició de l'horari nocturn de la dona, una de les grans pugnes entre obrers i empresaris, i una de les puntes de llança de la Conferència de Berlín, la llei no hi va contemplar cap mesura.

En resum, la legislació va ser adreçada principalment a protegir els menors, mentre que per les dones adultes s'assentaven les bases per la seva concepció ideal de domesticitat, però sense entrar en regular el seu treball de forma efectiva. De fet, el decret va ser burlat sistemàticament pels empresaris, interessats a conservar la plantilla femenina, i per les mateixes dones, que no es sentien participes d'una llei en la qual no havien tingut cap representació per la seva elaboració (Nielfa Cristóbal, 2003, 53).

5. La contribució femenina a l'economia familiar

El coneixement sobre l'economia familiar, basada en els salaris, el consum i la reproducció de cada casa, és una qüestió que la recent historiografia ha tractat de resoldre a través d'una perspectiva de gènere durant la industrialització. En el cas britànic, Sara Horrell i Jane Humphries (1997) han tractat de localitzar la consolidació del model "male-breadwinner", un corrent ideològic que tractaria d'aconseguir que només el salari masculí fos el responsable de la subsistència familiar, mentre que la dona s'ocuparia de l'àmbit domèstic. Aquest patró marcaria un recorregut de presència de la dona als mercats laborals en forma d'U, existint una primera fase amb una presència notable de treball femení, seguida per la revolució industrial quan es reduiria el seu número a favor del masculí i s'expandiria la figura de l'home guanyador del pa, que sustentaria amb el seu treball tota la família, i finalitzaria a partir de mitjans del segle XX quan la dona tornaria a incorporar-se al treball fora de casa.

Al respecte, dites autores, si bé reconeixen una progressiva manca d'oportunitats laborals per les dones durant la revolució industrial, insisteixen també en la incapacitat de teoritzar i d'homogeneïtzar en un sol model estandarditzat un període tan complex pel que fa a estratègies familiars:

The evidence does not support those grand theorizations which depict either capitalism or industrialization as inaugurating an era of dependence and degradation for women, nor does it show a universality of patriarchal subservience. Instead it offers support to newer themes emerging in family and gender history (Horrell, Humphries, 1997, 64).

En la mateixa línia, Angélique Janssens (1997) defensa que les noves teories sobre els processos econòmics familiars han de formular-se des d'una perspectiva multicasual, per tal de tenir en compte tots els factors que conflueixen en l'ús d'unes estratègies familiars concretes, que poden variar segons el context històric i la regió analitzada:

It is wholly unfruitful to study any of these factors in isolation from the others. The time has now come to move beyond these fragmented accounts towards the

formulation of "theories of the middle range" which are both complex and sensitive to historical variation and context (Janssens, 1997, 22).

Mary Nash també ens recorda que la contribució del salari femení, tant adult com infantil, i tot i patir certes oscil·lacions en el cas de les casades, es va tornar indispensable sobretot en el si de les famílies obreres des de principis del segle XIX:

Aquests ingressos, malgrat la seva exigüitat, representaven una contribució crucial a la supervivència de la família obrera, ja que el deficit salarial del pressupost obrer fou compensat amb el doble treball de les dones, com a responsables de l'administració domèstica i treballadores assalariades (Nash, 1995, 145).

De la mateixa manera, Joan Scott i Louise Tilly (1984) remarquen que la dona casada, a més d'exercir unes funcions vitals per l'economia domèstica des de casa, i d'assumir un rol més directiu en la distribució de la riquesa familiar a partir de l'etapa industrialitzadora, era capaç de posar-se a treballar per un salari que reequilibrés el pressupost de la casa quan així ho demandaven les circumstàncies (Scott, Tilly, 1984, 69-82).

Aquestes afirmacions han estat contrastades amb estudis empírics sobre salaris i pressupostos familiars, com ho ha fet per exemple Esmeralda Ballesteros (1996) per les províncies de Madrid, Barcelona i Biscaia. L'autora ha comptabilitzat els ingressos salarials d'obrers no especialitzats i caps de família provinents tant de l'entorn urbà com agrícola, i els ha comparat amb el conjunt de despeses del seu nucli familiar per diferents anys (Ballesteros, 1996, 359). Les seves conclusions són clares: entre 1860 i 1915 les aportacions únicament del salari masculí no permetien la mínima subsistència de la seva família, és a dir, no arribaven ni a cobrir les necessitats alimentàries. En conseqüència, resultava imprescindible la contribució del treball femení i infantil per poder mantenir la llar, almenys durant el període consolidatiu de la industrialització a Espanya (Ballesteros, 1996, 363-364).

En l'article, Esmeralda Ballesteros esmenta un canvi de la dinàmica a partir de 1915, en relació a unes millores salarials per la mà d'obra masculina poc qualificada que permetrien, en alguns casos, que la dona abandonés el seu lloc a les fàbriques, implantant-se doncs el model del "male-breadwinner". Això divergeix de l'anàlisi que han publicat recentment Luisa Muñoz i Cristina Borderías (2018) respecte a les

economies familiars catalanes i gallegues de principis del segle XX, que qüestiona el descens de l'activitat femenina durant la industrialització.

Les autores, a partir del padró de 1924, que va registrar per primer cop els salaris del conjunt de la població del país, s'han proposat comprovar si a les famílies obreres d'aquestes dues regions es va consolidar el model d'home guanyador del pa i mestressa de casa (Borderías, Muñoz, 2018, 78). De nou, les evidències rebutgen la teoria del salari únic per família i l'evolució històrica del treball femení en forma de U, que ja he al·ludit en l'anterior capítol. Així doncs, tot i que el model "male-breadwinner" creava consens entre les classes mitjanes i burgeses d'inicis del segle XX, i s'havia aplicat amb relatiu èxit en països com Anglaterra i Països Baixos des de finals del XIX, encara era lluny d'una possible aplicació a les classes obreres espanyoles, ja que el salari de la majoria dels treballadors masculins poc qualificats seguia essent insuficient per mantenir el grup familiar:

La aportación del cabeza de casa no llegaba, por sí sola, a cubrir las necesidades de las familias. La inmensa mayoría —un 95%— de los trabajadores a jornal— en la agricultura, la ganadería, las minas, las manufacturas e industrias, y la pesca en el mar— no llegaban al mínimo necesario para mantener a su familia (Borderías, Muñoz, 2018, 100).

En conclusió, Borderías i Muñoz senyalen que la contribució de la dona a l'economia familiar quan els fills encara eren menors era necessària i molt present, però que tot i existir dos salaris a cada casa obrera no s'arribaven a superar els llindars de la mínima subsistència: les llars dels analitzats eren pobres i la seva alimentació deficitària, per tant era habitual que es recorregués a estratègies familiars com la pluriactivitat o l'autoconsum.

D'altra banda, Enriqueta Camps (1991; Camps, Reher, 1991) ha reconstruït dit pressupost familiar de les classes populars de la ciutat de Sabadell a finals del segle XIX, mitjançant l'encreuament de dades demogràfiques, salarials i de consum. En els seus treballs, es destaca així mateix que moltes dones provinents de l'entorn rural, i al voltant dels 25 anys, emigraven a les ciutats industrials per un determinat temps i a la recerca d'oportunitats laborals de caràcter estacional, majoritàriament en el servei domèstic o en fàbriques, un exemple més de les estratègies habituals que desenvolupaven les famílies de les classes baixes (Camps, Reher, 1991, 79).

Seguidament, els autors presenten que a Sabadell les dones casades i obreres fins als 30 anys contribuïen amb el seu salari al 25% de l'ingrés familiar el 1890, a més que les seves taxes d'activitat eren elevades, mentre que a partir d'aquesta edat abandonaven majoritàriament el seu treball per dedicar-se exclusivament a les tasques domèstiques (Camps, Reher, 1991, 83). Finalment, una de les principals conclusions que Camps extreu de la seva anàlisi pel cas de la capital del Vallès, és que no es va exportar el model "male-breadwinner" a Catalunya entre els obrers no especialitzats, almenys pel que fa a l'últim quart del segle XIX:

Es pot observar també que l'afirmació de David Levine en el sentit que l'ingrés familiar passa a basar-se en el salari masculí adult a la segona fase de la revolució industrial 25 no s'aplica al cas català. Immediatament després del casori el salari del marit representa només el 58 % de l'ingrés familiar, mentre que la proporció restant la satisfan les dones i els altres membres actius de les famílies (Camps, 1991, 18).

Com hem vist fins ara, les fàbriques es van nodrir d'aquesta mà d'obra barata i poc qualificada que, a partir de la segona meitat del segle XIX, oferien unes obreres que no tenien alternativa a la d'incorporar-se al mercat laboral si pretenien la supervivència del seu nucli domèstic.

Mercedes Arbaiza (1996) ha investigat els orígens d'aquesta tradicional exclusió de la dona dels millors llocs de treball, que eren reservats a una plantilla exclusivament masculina, mentre que a ella li pertocava unes tasques menys qualificades i consegüentment amb una menor retribució salarial; la seva hipòtesi conclou que la gènesi d'aquesta situació ve determinada pels rols culturals que assumiran les dones durant l'etapa preindustrial:

La asignación del trabajo industrial en las primeras fases de la concentración fabril reproduce las prácticas tradicionales artesanales basadas en pequeños equipos coordinados por un maestro (...) Los mercados de trabajo segmentados que caracterizan esta primera fase de organización del trabajo fabril, en los que un criterio básico de acceso a las cadenas de movilidad será el acceso al apredizaje o capacitación técnica, relegaran a la mano de obra femenina a los trabajos menos cualificados (Arbaiza, 1996, 213).

Per acabar, de nou l'estudi de Cristina Borderías i Pilar López (2001) sobre la "Monografía estadística de la clase obrera" obra de l'enginyer i urbanista Ildefons

Cerdà l'any 1856, aporta llum a les condicions econòmiques de la classe obrera i a les preocupacions socials que emanaven d'aquesta situació:

La imagen final que se desprende de la "Monografía" es la de una estructura laboral incapaz de garantizar la formación, subsistencia y reproducción de la familia obrera y, por consiguiente, de la propia clase, pues son escasísimos los oficios cuya retribución media cubría los gastos de la familia (Borderías, López, 2001, 23).

La idea que tractava de demostrar aquí Cerdà era el caràcter econòmic deficitari de les famílies obreres on tant marit com muller treballaven a canvi d'un salari, defensant així un model on l'home hauria de guanyar un sou suficient per mantenir tot el nucli domèstic. Però el que demostren les autores és que l'estadística de Cerdà subestima i oculta la contribució de les dones casades, fins al punt que, segons els seus nous càlculs, aquestes podrien arribar a viure de forma solitària o a mantenir els seus fills sense l'ajuda del marit (Borderías, López, 2001, 54). Un darrer treball de Borderías (2002) que també al·ludeix a les pretensions socials d'Ildefons Cerdà a l'hora de publicar la seva Monografía Estadística, conclou amb la importància cabdal del doble treball que exercien les dones en l'àmbit domèstic i a canvi d'un salari:

La aportación de este doble trabajo fue un factor clave tanto en la subsistencia de las familias, como en el proceso industrializador que se benefició doblemente: del trabajo que las mujeres realizaban en el mercado por un salario inferior al que los hombres cobraban por cualificación equivalente; y del trabajo doméstico que en la familia resultaba por debajo de su precio en el mercado, posibilitando la contención salarial (Borderías, 2002, 127-128).

Totes les anteriors visions recolzen una participació femenina bàsica per la conformació i subsistència de la família de classe obrera, que tot i anar a contracorrent de la ideologia imperant sobre la domesticitat i l'higienisme que la volien apartar del món laboral, es va allargar des de les primeres fases de la industrialització espanyola, fins ben entrat el segle XX. Tanmateix, els citats autors remarquen la precarietat del seu treball, la sempre baixa remuneració comparada amb la masculina, i l'avantatge que suposava per l'empresari liberal la seva contractació, que s'aprofitava dels rols que havia assumit la dona tradicionalment.

La poca conflictivitat laboral que aportava el seu treball i la seva falta de reivindicacions organitzades i no pas esporàdiques, van confinar la dona obrera a ser concebuda com una figura complementària al marit, empesa a realitzar tasques fora del seu espai domèstic i natural per causes de necessitat.

6. Conclusions

Al llarg del meu treball he procurat exposar les principals aportacions historiogràfiques que han analitzat la presència de la dona treballadora al llarg de la industrialització espanyola, a més d'alguna referència internacional que ha tractat directament la qüestió del gènere com a paradigma de la història. De forma general, els resultats obtinguts en les diferents àrees d'investigació —sectors, intervenció estatal en matèria laboral i família— destaquen el paper rellevant que va ocupar el sexe femení en aquest període de transformació econòmica.

Ja des d'un primer moment, tal com hem vist amb la indústria tèxtil i surera, la treballadora era present durant la fase preindustrial, exercint funcions auxiliars al treball masculí, però igualment necessàries i demandades, que compaginaven amb les seves responsabilitats domèstiques: el rol que prendria la dona en aquesta etapa configuraria la seva integració als posteriors mercats laborals, concebuda sempre com a poc qualificada i exclosa de millores en les seves condicions salarials.

En primer lloc, he volgut destacar els nous treballs sobre la construcció de la taxa d'activitat femenina a Espanya, partint de la base de l'ocultació sistemàtica del seu treball per part dels censos i padrons nacionals, per la qual cosa la nova historiografia feminista ha rastrejat dita presència en fonts documentals alternatives, com han estat utilitzats de forma general els censos obrers i els padrons municipals. Gràcies a la seva labor, s'ha constatat una activitat femenina molt més extensa del que es creia, i durant períodes temporals més llargs, en tots els sectors on s'ha aplicat dita metodologia; en part, molts dels estudis que s'han consultat per

descriure el treball de les dones en les diferents indústries, són hereus o estan vinculats directament a aquesta historiografia innovadora.

Seguint l'ordre del meu treball, i començant pel sector tèxtil, cabdal del procés industrialitzador, s'ha constatat com la dona va incorporar-se massivament a les plantilles de la majoria de les seves fàbriques catalanes, exercint tant tasques preparatòries mecàniques com manuals, que abans eren monopolitzades pels homes, sobretot a partir de la introducció de noves tecnologies que varen capgirar la segmentació per gènere dels establiments barcelonesos des de 1840. Tot i això, també s'ha constatat la pervivència d'altres fàbriques de menys envergadura en altres territoris catalans, que es nodrien principalment de la mà d'obra femenina per ocupar totes les fases del procés productiu, unes petites i mitjanes empreses que conviuriem paral·lelament amb l'auge econòmic de Barcelona.

Per la indústria del suro, concentrada a les regions gironines, s'ha destacat com la irrupció del canvi tecnològic en una producció altament especialitzada i portada a terme per un artesanat qualificat i valorat, suposava la fi del seu model tradicional. La inversió dels empresaris surers en noves màquines a partir de l'últim quart del segle XIX, varen convertir l'ofici del taper en una despesa innecessària, i la contractació de mà d'obra femenina, sempre menys qualificada i per tant més barata, va suposar de forma general l'opció més rendible per ocupar-se dels innovadors enginys. Així doncs, el procés industrialitzador va comportar al sector surer un abandonament de les pràctiques preindustrials, a favor de la substitució de l'artesà masculí per l'obrera femenina.

Un cas que no és comparable a cap altre sector és el de la indústria del tabac, tant per l'activitat femenina que va esdevenir exclusiva de la seva producció ja des de finals del segle XVIII, com per l'èxit i extensió d'aquest model per tot el territori espanyol, convertint-se en l'empresa que més mà d'obra femenina va ocupar fins al segle XX. L'estructura per gènere en els establiments es va conservar al llarg de la industrialització, i quan aquests van deixar de formar part del monopoli real per ser integrats a una companyia privada, la plantilla va continuar essent eminentment femenina.

A causa dels canvis tecnològics que va introduir la Compañía Arrendataria de Tabacos des de 1887, que comportarien una progressiva disminució de la plantilla a mitjà termini, i el control més gran sobre el treball i l'accés a la contractació que exercien els directors de les fàbriques, aquest va resultar ser un sector força conflictiu, on les dones s'haurien mobilitzat en contra de les males condicions a les fàbriques i per la introducció de noves màquines. Finalment, s'ha posat en qüestió el tema del salari de les cigarreres, entès per algunes autores com a excepcional per la seva gran retribució comparada amb la resta d'obreres, mentre que per d'altres no suposava cap millora perquè el sou estava sotmès a unes despeses inherents al seu treball que no li permetia a la dona abandonar la seva condició econòmica precària.

Per últim, el sector de la conserva d'aliments representa un exemple clar de la contribució essencial del treball de la dona al desenvolupament de la indústria, en concret a la regió gallega per primera vegada. Gràcies a la consolidació de l'envasat del peix, una tasca exclusivament femenina i estretament vinculada a la pesca, les àrees productores com la ciutat de Vigo van exportar la seva marca a altres països, convertint-se en un capdavanter del sector en el mercat internacional de les conserves.

A continuació, he citat les obres que han analitzat profundament el procés legislatiu de la dona per primer cop a Espanya, i que han contribuït a desxifrar les concepcions, ideologies i propòsits que van donar lloc a la llei de regulació del treball de la dona el 1900, culminació d'una successió de projectes de llei emesos per la Comisión de Reformas Sociales des de 1891. En la configuració del decret hi varen participar tan representants obrers com l'elit política compartint un mateix objectiu: el treball de la dona com a obrera, perjudicial tant per l'home pel que fa a competidor directe al seu lloc a la fàbrica, com per l'elit burgesa que li trencava els seus esquemes de moralitat catòlica i de domesticitat, havia de ser restringit d'alguna manera. L'actitud paternalista de la iniciativa legisladora va resoldre finalment unes mesures per la protecció de la dona, concretament durant el seu part, però en cap cas es va procurar una millora de les seves condicions laborals.

Per acabar, s'entra a fons en els principals plantejaments sobre la família obrera i la contribució que hi ha exercit la dona durant la industrialització, un tema que ha

analitzat la historiografia feminista i que, de fet, s'al·ludeix o és de referència en la majoria dels altres apartats d'aquest treball. Les conclusions finals al respecte es poden resumir en què, almenys en el si de les classes populars, el treball femení va resultar imprescindible per la supervivència de la seva família. Els estudis que han analitzat l'índex de preus i de consum de les poblacions obreres, constatant la impossibilitat de la subsistència del grup domèstic mitjançant únicament el salari masculí. Així doncs, en el cas espanyol l'assoliment del model "male-breadwinner" no es va generalitzar fins ben entrat el segle XX, mentre que durant tota la fase industrialitzadora les famílies portaven a terme unes estratègies econòmiques que necessitaven l'activitat de tots els seus membres, i en particular el de la dona, que desenvolupava unes tasques dins l'entorn domèstic que complementava amb el seu lloc de treball als establiments industrials.

Per concloure, aquest treball ha procurat realitzar un recorregut històric del pas de la dona per la transició de l'antic règim al capitalisme a Espanya, un camí que ha anat sempre a contracorrent de les necessitats i iniciatives de les obreres. La classe baixa, si és dona, presenta encara més dificultats a l'hora de ser tinguda en compte, i això s'ha demostrat recordant el discurs de domesticitat i el sotmetiment constant que li era atribuïda de forma natural, innata, i de la qual no se n'ha pogut desempallegar fins fa ben poc; per alguns i per jo mateix, encara queda molta feina per fer al respecte. Malgrat tot, és rellevant com l'ús dels mètodes històrics han permès rescatar les experiències dels col·lectius que menys veu han tingut al llarg dels temps, i són les seves obres les que he intentat recollir aquí. La nova historiografia feminista ha reconstruït la visió de la dona durant la industrialització, aportant-li un paper de veritable participació en el desenvolupament actiu del procés, esdevenint una de les figures claus pel triomf de la nova economia moderna almenys durant les primeres fases del seu l'enlairament.

Hem pogut veure la dona artesana, obrera, mare, esposa, reivindicativa i militant, la que treballava dures jornades laborals, de dia i de nit, a canvi d'un salari sempre menor al sexe masculí, que exercia les seves tasques sotmesa a unes condicions antihigièniques i fins i tot perilloses, que acudia a la fàbrica per després tornar a casa a cuidar i mantenir la família, o que fins i tot s'ocupava dels nadons en el mateix establiment fabril; sens dubte era necessari recuperar la història d'aquestes dones.

7. Bibliografia

- Abelló Guell, Teresa (1996). *El trabajo de las mujeres en los debates de la II Internacional*, en Ortega, Margarita i Matilla, Mª Jesús (Editors), *El trabajo de las mujeres: siglos XVI-XX*, Actas de las sextas jornadas de investigación interdisciplinaria, Universidad de Madrid, p. 265-274.
- Alonso Álvarez, Luis (2001). *Las tejedoras del humo. Historia de la Fábrica de Tabacos de A Coruña, 1804-2000*, Vigo, A Nosa Terra-Fundación Altadis.
- Alvarado Costa, Joaquim (2002). *El negoci del suro a l'Alt Empordà (s. XVIII-XIX)*, Museu del suro de Palafrugell, Palafrugell.
- Alvarado i Costa, Joaquim (2004). *Suro, carracs i taps: Llagostera, 1753-1934*, Col·lecció Beca Esteve Fa Tolsanas, Ajuntament de Llagostera.
- Alvarado Costa, Joaquim (2009). *El negoci del suro a la comarca de la Selva: del segle XVIII a mitjan segle XIX*, Centre d'Estudis Selvatans, Santa Coloma de Farners.
- Alvarado Costa, Joaquim i Parejo Moruno, Francisco Manuel (2016). *Indústria i comerç del suro: Els Torroellas de Tossa (1879-1923)*, Centre d'Estudis Tossencs, Tossa de Mar.
- Arbaiza, Mercedes (1996). *Familia, trabajo y reproducción social. Una perspectiva microhistorica de la sociedad vizcaína a finales del Antiguo Régimen*, Bilbao: Servicio Editorial, Universidad del País Vasco.
- Arbaiza, Mercedes (2001). *La transición de la actividad femenina en el País Vasco, 1825-1935*, en Actas del VII Congreso de la Asociación de Historia Económica, sesión: *Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Zaragoza.

- Arbaiza, Mercedes (2003). *Orígenes culturales de la división sexual del trabajo en España (1899- 1935)*. Dins Sarasúa, C. i Gálvez, L. (eds.), *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Alicante: Publicaciones de la Universidad de Alicante, p.189-217.
- Arbaiza, Mercedes (2014). *Obreras, amas de casa y mujeres liberadas*, en Nash, Mary (ed.) *Feminidades y masculinidades: arquetipos y prácticas de género*, Alianza Editorial, Madrid, p. 129-158.
- Baena Luque, Eloísa (1993). *Las Cigarreras Sevillanas: Un mito en declive (1887-1923)*, Universidad de Málaga.
- Ballesteros, Esmeralda (1996). *¡Vivir al límite! Diferencias entre el salario monetario y el presupuesto familiar, siglos XIX y XX*, en S. Castillo (coord.), *El trabajo a través de la historia*, Madrid, UGT - Centro de Estudios Históricos, Asociación de Historia Social, 1996, p. 359-366.
- Borderías, Cristina i López Guallar, P. (2001). *La teoría del salario obrero y la subestimación del trabajo femenino en l'edifici Cerdà*, Ajuntament de Barcelona, Quaderns del Seminari d'Historia de Barcelona, nº5, març.
- Borderías, Cristina (2002). *Suponiendo ese trabajo lo hace la mujer: Organización y valoración de los tiempos de trabajo en la Barcelona de mediados del XIX*, en Carrasco, Cristina (ed.), *Tiempos, Trabajos y género*, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, p. 103-128.
- Borderías, Cristina, Villar, Conchi i González-Bagaria, Roser (2011). *El trabajo femenino en la Cataluña industrial (1919-1930): una propuesta de reconstrucción*, Revista de Demografía Histórica, XXIX, I, segunda época, p. 55-88.
- Borderías, Cristina i Ferrer-Alòs, Llorenç (2015). *Hogar e industria textil. Mercado de trabajo y estrategias familiares en Catalunya (1900-1936)*, Historia Social, no 81, p. 3-27.

- Borderías, Cristina i Muñoz, Luisa (2018). *¿Quién llevaba el pan a casa en la España de 1924? Trabajo y economías familiares de jornaleros y pescadores en Cataluña y Galicia*, dins Revista de Historia Industrial, vol. 74, p. 77-106.
- Borrás Llop, José María (2011). *Tasas de actividad infantil y género en la Cataluña de 1900: estudio de casos en la cuenca del Ter*, Historia Contemporánea 44, p. 73-108.
- Campos Luque, Concepción (2004). *Las Cigarreras Malagueñas: Tecnología, producción y trabajo en la Fábrica de Tabacos de Málaga*, Fundación Altadis, Madrid.
- Camps, Enriqueta (1991). *Els nivells de benestar a finals del segle XIX. Ingress i cicle de formació de les famílies a Sabadell (1890)*, Recerques, nº24, p. 7-21.
- Camps, Enriqueta i Reher Sullivan, David Sven (1991). *Las economías familiares dentro de un contexto histórico comparado*, Revista española de investigaciones sociológicas, nº 55, p. 65-91.
- Camps, Enriqueta (1995). *La formación del mercado de trabajo industrial en la Cataluña del siglo XIX*, Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, Madrid.
- Camps, Enriqueta (2004). *Teixint la ciutat fàbrica: la formació de la primera Manchester catalana*, Recerques 47-48, p. 81-106.
- Candela, Paloma (1997). *Cigarreras madrileñas: trabajo y vida (1888-1927)*, Editorial Tecnos, Madrid.
- Carmona, Xoán i Nadal, Jordi, (2005). *El empeño industrial de Galicia: 250 años de historia, 1750-2000*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña.
- Clara, Josep (1981). *Sobre la filatura de Santa Eugènia*, Revista de Girona, 1981: Núm.: 96; p.173-179.

- Clara, Josep (1982). *Contribució a l'estudi de la Girona obrera (1841-1876)*, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, 1982, vol. 26, p. 215-241.
- Díaz Sánchez, Pilar, (2004). *Balance de los estudios sobre el trabajo de las mujeres en la España contemporánea*, dins Tomás Pérez, Magdalena, Dueñas Cepeda, María Jesus, del Val Valdivieso, María Isabel i de la Rosa Cubo, Cristina (coord.), *La historia de las mujeres: una revisión historiográfica*, Asociación Española de Investigación de Historia de las Mujeres, Universidad de Valladolid, p. 373-392.
- Enrech, Carles, (2007). *Género y sindicalismo en la industria textil (1836-1923)*, dins de Borderías, Cristina (ed.). *Género y políticas del trabajo en la España contemporánea: 1836-1936*, p. 127-162.
- Ferrer i Alòs, Llorenç (1994). *notas sobre la familia y el trabajo de la mujer en la Cataluña central (siglos XVIII-XX)*, Boletín de la Asociación de Demografía Histórica, XII 2/3 (1994), p. 199- 232.
- Ferrer i Gironès, Francesc (1998). *Els moviments socials a les comarques gironines*, Diputació de Girona i AIGSA, Girona.
- Galvez Muñoz, Lina, (2000). *Género y cambio tecnológico: rentabilidad económica y política del proceso de industrialización del monopolio de tabacos en España 1887-1945*, en Revista de Historia Económica, p. 11-45.
- Garcia Balañà, Albert, (2002). *La Fabricació de la fàbrica : treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1884)* (tesi doctoral), Universitat Pompeu Fabra, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives.
- Giráldez Rivero, Jesús (1996). *El trabajo de las mujeres en la industria conservera. Organización y conflictividad (Vigo 1880-1917)*, en Ortega, Margarita i Matilla, Ma Jesús (coord.). *El trabajo de las mujeres: siglos XVI-XX, Actas de las sextas jornadas de investigación interdisciplinaria*, Universidad de Madrid, p. 415-423.

- Gutierrez Lloret, Rosa Ana (1996). *Mujer y trabajo en Alicante. Una aproximación al estudio de la población trabajadora femenina en el siglo XIX*, en Ortega, Margarita i Matilla, Ma Jesús, *El Trabajo de las mujeres: siglos XVI-XX*, Actas de las sextas jornadas de investigación interdisciplinaria, Universidad Autónoma de Madrid, p. 383-395.
- Hernández i Bagué, Santiago (2002). *Palafrugell i el suro: Feina i gent dels inicis de la indústria a la postguerra*, Ajuntament de Palafrugell i Diputació de Girona, Palafrugell.
- Horrell, B. S., & Humphries, J. (1995). *Women's labour force participation and the transition to the male-breadwinner family*, The Economic History Review, New Series, Vol. 48, N° 1, p. 89 117.
- Humphries, Jane (2006). *'Because they are too menny' : children, mothers, and fertility decline: The evidence from working-class autobiographies of the eighteenth and nineteenth centuries*, Discussion Papers in Economic and Social History, n°64.
- Landes, David (1979). *Progreso tecnologico y revolución industrial*, Editorial Tecnos, Madrid.
- Llonch, Montserrat, (1997). *El Gènere de punt a Catalunya i Mataró: modernització i desenvolupament d'un sector industrial*, Mataró: Patronat Municipal de Cultura.
- Llonch, Montserrat (2004). *Treball tèxtil a la Catalunya Contemporània*, Pagès Editors, Lleida.
- Llonch, Montserrat, (2007). *Tejiendo en Red. La industria del género de punto en Cataluña (1891-1936)*, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- Lynn McDougall, Mary (1977). *Mujeres trabajadoras durante la revolución industrial, 1780- 1914*, en Nash, Mary (ed.), *Presencia y protagonismo: Aspectos de la historia de la mujer*, Ed. del Serbal, 1984 Barcelona, p. 91- 137.

- Maluquer de Motes i Bernet, Jordi (1998). *Història econòmica de Catalunya: segles XIX i XX*, Universitat Oberta de Catalunya, Barcelona.
- Martínez-Carrión, José Miguel, (2000). *Fracaso industrial o atraso económico en la España del siglo XIX? : el debate historiográfico en los últimos veinticinco años*, en *Aula Historia Social*, no5, p. 72-87.
- Martínez-Carrión, José Miguel (2002). *El nivel de vida en la España rural, siglos XVIII-XX*, Universitat d'Alacant.
- Muñoz Abeledo, Luisa (2002). *Los mercados de trabajo en las industrias marítimas de Galicia: Una perspectiva histórica, 1870-1936* (tesi doctoral). Universitat de Barcelona.
- Muñoz, Luisa (2003). *Hombres, mujeres y latas: la segmentación laboral en la industria de conservas de pescado*, en Gálvez, Lina i Sarasúa, Carmen (eds.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Publicaciones de la Universidad de Alicante, p. 279- 306.
- Muñoz Abeledo, Luisa (2013). *El trabajo infantil en las industrias pesqueras de España, 1850- 1936*, dins Borrás Llop, José María (coord.). *El trabajo infantil en España (1750-1959)*, p. 117-151.
- Muñoz Abeledo, Luisa, Taboada Mella, Salomé i Verdugo Matés, Rosa (2015). *Condicionantes de la actividad femenina en la Galicia de mediados del siglo XIX*, *Revista de Historia Industrial*, nº59, p. 39-80.
- Nadal i Farreras, Joaquim (1976). *La situació de la manufactura a Girona del 1790 al 1840*, dins *Treballs d'història: estudis de demografia, economia i societat a les comarques gironines*, Diputació de Girona: Patronat Eiximenis, p. 109-124.
- Nadal, Jordi, Maluquer de Motas, Salvador, (1985). *Catalunya la fàbrica d'Espanya: Un segle d'industrialització catalana 1883-1936: Un segle d'industrialització catalana*, Ajuntament de Barcelona, Barcelona.

- Nadal, Jordi (1991). *El fracaso de la Revolución industrial en España, 1814-1913*, Editorial Ariel, Barcelona.
- Nadal, Jordi (1999). *Las máquinas de vapor fijas de la Maquinista Terrestre y Marítima, S.A.*, en *Revista de historia industrial*, no16, p. 115-162.
- Nadal, Jordi, (2003). *Atlas de la industrialización en España 1750-2000*, Editorial Crítica, Barcelona.
- Nadal, Jordi, (2012). *Atles de la industrialització de Catalunya 1750-2010*, Edicions Vicens Vives, S.A., Barcelona.
- Nash, Mary, (1983), *Mujer, Familia y Trabajo en España (1875-1936)*, Barcelona, Ed. Anthropos.
- Nash, Mary, (1984) *Presencia y protagonismo. Aspectos de la historia de la mujer*, Ed. Del Serbal, Barcelona.
- Nash, Mary (1995). *Identitat cultural de gènere, discurs de la domesticitat i definició del treball de les dones a l'Espanya del segle XIX*, Documents d'anàlisi geogràfica, nº26, 135-146.
- Nash, Mary (2006). *Identidades de género, mecanismos de subalternidad y procesos de emancipación femenina*, *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, no 73-74, p. 39-57.
- Nielfa Cristóbal, Gloria (2003). *Trabajo, legislación y género en la España contemporánea: los orígenes de la legislación laboral*, en Gálvez, Lina i Sarasúa, Carmen (eds.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Publicaciones de la Universidad de Alicante, p. 39-54.
- Núñez Orgaz, Adela (1996). *Evolución del trabajo femenino en el anarquismo (1870-1900)*, en Ortega, Margarita i Matilla, Ma Jesús (eds.). *El trabajo de las*

mujeres: siglos XVI-XX, Actas de las sextas jornadas de investigación interdisciplinaria, Universidad de Madrid, p. 275-288.

- Núñez Orgaz, Adela (1996). *Gestación de la primera ley de regulación del trabajo de la mujer (1883-1900)*, en Ortega, Margarita i Matilla, Ma Jesús (Editors), *El trabajo de las mujeres: siglos XVI-XX*, Actas de las sextas jornadas de investigación interdisciplinaria, Universidad de Madrid, 231-248.
- Pareja Alonso, Arantza (2011). *El capital humano en el mundo urbano: experiencias desde los padrones municipales (1850-1930)*, Universidad del País Vasco, Bilbao.
- Pareja Alonso, Arantza (2011). *Las trabajadoras industriales del tabaco en Bilbao a principios del siglo XX*, dins de Pareja Alonso, Arantza (ed.). *El capital humano en el mundo urbano: experiencias desde los padrones municipales (1850-1930)*, Universidad del País Vasco, Bilbao, p. 167-191.
- Paunero, Xavier (1993). *Comarca del suro o districte industrial: Geografia històrica d'un model urbà de base productiva*, Estudi general: Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona, no13, p. 153-173.
-
- Pérez-Fuentes, Pilar, (1993). *Vivir y morir en las minas. Estrategias familiares y relaciones de género en la primera industrialización vizcaína (1877-1913)*, Bilbao: Servicio Editorial, Universidad del País Vasco.
- Pérez-Fuentes, Pilar (2003). *La historia económica y social frente al trabajo femenino: Estado de la cuestión y perspectivas*, en Seminari Balance y Perspectivas de los Estudios de las Mujeres y del Género, Madrid, p.236-244.
- Roger, Martí (1911). *Els obrers de la indústria suro-tapera: any 1911*, Editorial Rourich, 2002, Sant Cugat del Vallès.
- Ros, Rosa (2006). *Treball i pluriactivitat al sector surer català, C. 1750-1920*, Estudis d'història agrària, No 19, 2006, p. 105-141.

- Sala, Pere (1998). *Obrador, indústria i aranzels al districte surer català (1830-1930)*, Recerques 37, p.109-136.
- Sarasúa, Carmen y Gálvez, Lina (2003). *Introducción*, en Gálvez, Lina i Sarasúa, Carmen (eds.). *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo*, Publicaciones de la Universidad de Alicante, p. 39-54.
- Scott, Joan (1990). *El género: una categoría útil para el análisis histórico*, dins S. Amelang, James i Nash, Mary (eds.). *Historia y género. Las mujeres en la Europa Moderna y Contemporánea*, Valencia, p. 23-58.
- Scott, Joan i Tilly, Louise (1975). *El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX*, en Nash, Mary (ed.), *Presencia y protagonismo: Aspectos de la historia de la mujer*, Ed. del Serbal, 1984 Barcelona, p. 51-90.
- Scott, Joan i Tilly, Louise (1984). *El trabajo de la mujer y la familia en Europa durante el siglo XIX*, en Nash, Mary (ed.), *Presencia y protagonismo: Aspectos de la historia de la mujer*, Ed. del Serbal, Barcelona.
- Serrano Vargas, Antonio (2009). *Mercado del corcho en la Sierra Morena de Sevilla (1827-1919)*, Dins de Zapata, Santiago (ed.). *Suredes i indústria surera: avui, ahir i demà*, Museu del Suro de Palafrugell, Palafrugell, p. 604-631.
- —Teixidor de Otto, Ma Jesús i Hernández Soriano, Teresa (2000). *La fábrica de tabacos de Valencia. Evolución de un sistema productivo (1887-1950)*, Universidad de Valencia.
- Vilà i Galí, Agustí M. (2002). *La indústria suro-tapera a Lloret de Mar*, Ajuntament de Lloret de Mar, Lloret de Mar.
- Vilar, Pierre (1987). *Història de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona.
- Villar Garruta, Concepción (2013). *Treball i Gènere a la Indústria Metal·lúrgica de Barcelona (segles XIX i XX)* (tesi doctoral). Universitat de Barcelona, Barcelona.

- Voth, Andreas (2009). *Cambios en la geografía del corcho en Europa*, Dins de Zapata, Santiago (ed.). *Suredes i indústria surera: avui, ahir i demà*, Museu del Suro de Palafrugell, Palafrugell, p. 568- 593.
- Wall, Richard (1994). *La contribución de las mujeres casadas a la economía familiar bajo distintos sistemas familiares: algunos ejemplos de mediados del siglo XIX a partir del trabajo de Frederik Le Play*, Boletín de la Asociación de Demografía Histórica, XII 2/3 (1994), p. 185-198.